ت.آ.ایبراهیموو (شاهین)

ایراندا سیاسی جمعیتلر و تشکیلاتلارین یارانماسی و اونلارین فعالیتی

(۱۹۰۶- ۱۸۵۸)

کیتاب ایلک دفعه کیریل الیفباسیندا و آذربایجان علملر آکادئمییاسی طرفیندن چاپ ائدیلمیشدیر و

ز.ز. **عبدوللایئف** و ع. ت. **آگاهی** کیتابین رئداکتورلاری اولموشلار!

اوچونجو بؤلوم (اوچ بؤلومده)

اوچونجو فصيل

مشروطه اينقيلابی‌نين حاضيرلانماسيندا و ايلک غلبه‌سينده يئنی سياسی جمعيت و تشکيلاتلارين رولو
(۱۹۰۶-۱۹۰٤ جی ايللر)

اينقيلاب کوميته‌سی‌نين تشکيلی و اونون مرامنامه‌سی
(مای ۱۹۰٤ جو ايل)

۱۹۱۱- ۱۹۰۵-جی ايللر مشروطه اينقيلابي عرفه‌سينده موطلقيت اوصولی-ايداره‌سينه قارشی داوام ائدن موبارزه و آيری-آيری چيخيشلار اهالی‌نين اويانماسينا بؤيوک تاثير گؤستريردي. گئنيشلنمکده و درينلشمکده اولان عوموم‌خالق موبارزه‌سی بوتون مؤوجود چتينليکلره باخماياراق، موبارزه‌نی داها دا گئنيشلنديرمک مقصديله مونرقی قووه‌لرين قاباقجيل دسته‌لريندن موعئين بير رهبر تشکيلات ياراتماق ضرورتينی رئالاشديريردي.

۱۹۰٤-جو ايل ماي آييندا تئهراندا اينقيلابچي ضياليلار طرفيندن مونرقی و موبارز قووه‌لري بيرلشديرمگه چاليشان، مشروطه اينقيلابی‌نين حاضيرلانماسيندا موهوم رول اوينايان يئني بير سياسی تشکيلات ياراديلدي. بو تشکيلات ۱۹۰٦-جی ايل آووقوست آييندا کونستيتوسيالي مونارخييا اعلان ائديلنه قدر گؤستردیگي فعاليتی دؤورونده اؤزونون رهبرليک مرکزي اولان اينقيلاب کوميته‌سی آدی ايله تانينديغينا و آدلانديغينا گؤره بيز ده اونو اينقيلاب کوميته‌سی (۱-جی.ک.) آدلانديريريق.

۱۹۰٤-جو ايل ماي آييندا تئهراندا ياراديلميش ۱-جی.ک.-نين فعاليتينی آيدينلاشديرماق اوچون اؤلکه‌ده‌کي وضعيتی قيساجا آيدينلاشديرماق لازيمدير.

امين اولسولطان آتابگ باش ناظيرليکدن کنار ائديلديکدن سونرا ۱۹۰۳-جو ايل سئنتيابر آيیندا يئني دؤولت تشکيل ائتمک ايشي شاهين ان ياخين آداملاريندان اولان عئين الدؤوله‌يه تاپشيريلدي.

عئين الدؤوله ايش باشينا گلمزدن اول امين اولسولطانين چار حؤکومتيندن آلديغی بورجلارا قارشی اعتيراض ائدنلره تمايول گؤستريردي. او، ايش باشينا گلرکن خاريجي دؤولتلرله سياسی موناسيبتده اؤلکه‌نين منافعئينی مودافيعه ائده‌جگی حاقيندا شايعه‌لر يابيردي. ايش باشينا گلديگي ايلک واختلاردا عئين الدؤوله بير سيرا خيردا تدبيرلرله ايجتيماعيتين رغبتيني جلب ائتمگه چاليشيردي. او، «حبل المتين» قزئتی‌نين و خاريجده فارس ديلينده نشر اولان ديگر قزئتلرين ايرانا گتيريلمه‌سينه و ياييلماسينا ايجازه وئردي. گيزلي قرويون گؤرکملي عوضولريندن، ۱۹۰۱-جی ايلدن اردبيل زينداننيدا ساخلانيلان شئيخ يحيا کاشانيني آزاد ائتديره‌رک تئهرانا قايتاردي. عئين الدؤوله‌نين بير سيرا بو کيمي ايشلري اونون مولاييم سياست آپاراجاغينا اهالی آراسيندا اوميد ياراديردي. مطبوعاتدا، خوصوصيله «حبل المتين» صحيفه‌لرينده اونون ايشلري تعريفلنيردي. لاکين اؤلکه‌ده کسگينلشمکده اولان ضيدينلر موطلقيتين بو يئني نوماينده‌سی‌نين ده سياستی‌نين ماهييتينی تئزليکله آچيب گؤستردي. ۱۹۰۳-جو ايل اوکتيابر آييندان باشلاياراق، تئهراندا ايکي بؤيوک روحانی دسته‌سی آراسيندا، سونرا ايسه روحانيلرله حؤکومت آراسيندا ضيديت کسگينلشدي. تئهراندا محمدييه مدرسی‌نين بؤيوک ميقدار وقف املاکينا ييه‌لنمک ايسته‌ين صدر مدرسی‌نين طلبه‌لري ايله همين مدرس طلبه‌لري آراسيندا توققوشما باش وئردي(۵۱۰). عئين الدؤوله ووروشان طلبه‌لرين باشچيلاريني توتدوراراق اونلاردان ۱٤ نفريني اردبيل زيندانينا گؤندردي. سئيد عبدوللا بئهباهاني طلبه‌لرين آزاد ائديلمه‌سيني عئين اولدؤوله‌دن خاهيش ائتديکد، اونا تحقيرائديجی جاواب وئريلدي(۵۱۱). مدرس طلبه‌لرينه حؤکومتين آغير جزا وئرمه‌سی، بؤيوک موجتهيدين تحقير ائديلمه‌سی اهالی

آراسیندا ناراضیلیغین آرتماسینا سبب اولدو. اهالی زنجان یولو ایله اردبیله گؤندریلن طلبه‌لري حؤکومت مامورلاري الیندن آلماق قرارینا گلدي. زنجاندا بازار و دوکانلار باغلاندي. لاکین حؤکومت مامورلاري طلبه‌لري زنجانین ایچریسیندن دئییل، اونون کناریندان کئچیریب آپاردیلار(۵۱۲).

عئین اولدؤوله‌نین مؤحتکیرلرله البیر اولماسی، چوخ ایشلنن ارزاق ماللاری‌نین باهالاشماسیندا اونون چیرکین رولو اهالی ایچریسینده ناراضیلیغین و هیجانین داها دا آرتماسینا سبب اولوردو. بوتون بونلار اؤلکه‌ده بیربیرینه ضید اولان مورتجع قووه‌لرله موترقی قووه‌لر آراسیندا شیدتلی توققوشمالارین باش وئرجگینه شرایط یارادیر و حادیثه‌لري سورعتلندیریردي. روحانیلرله حؤکومت آراسیندا داوام ائدن ضیدیت، ایستحصالچیلارین و تیجارت بورژوازیباسی‌نین منافعئینه جیدی تهلوکه اولان گؤمروک تعریفی، گؤمروک و پوست اداره‌لرینه باشچیلیق ائدن خاریجي موشاویرلرین اؤزباشیناليغي و موطلقیتین غدار سیاستی عوموم‍ی ناراضیلیغي آرتیریر، اینقیلابي قووه‌لرین توپلانیب سیاسی تشکیلات یاراتمالارینا شرایط حاضیرلاییردي. بو ایشده کئچمیش گیزلي، سیاسی قروپون عوضولریندن بیر نئچه‌سی‌نین گؤستردیگي تشکیلاتي فعالیت چوخ ماراقلي اولموشدور. اونلار اینقیلابچي ضیالي کوتله‌سیني بیر-بیریله یاخینلاشدیرماقدا «ماعاریف انجومني» ایجلاسلاریندان، مکتبلرده تشکیل ائتدیکلري ییغینجاقلاردان، یئني تاسیس ائدیلمیش کیتابخانالاردان و قیرائتخانالاردان موهوم بیر واسیطه کیمي چوخ مهارتله ایستیفاده ائتمیشلر. بو ایشده شئیخ مهدی کاشاني ملیکولموتکلليمین، میرزه یحیا دؤولت‌آبادی‌نین، سئید جمال‌الدین ایصفاهانی‌نین، سولئیمان خان مئیکده‌نین آدلاري خوصوصیله قئید ائدیلمه‌لیدیر. بو کیچیک قروپ آلتمیش نفره یاخین گؤرکملي ضیالیلارین عوموم‍ی ییغینجاغیني تشکیل ائتمگه و اورادا قارشیدا دوران اینقیلابي حرکاتا رهبرلیک اوچون بیر تشکیلات یاراتماغا تشبوث ائتدی. م. ملکزاده‌نین «اینانیلمیش حرکات باشچیلاري» (۵۱۳) آدلاندیردیغي اینقیلابچي ضیالیلارین بو عوموم‍ی ییغینجاغي ۱۹۰٤-جو ایل ماي آیی‌نین ۲۸-ده تئهراندا بؤیوک احتیاطلا تشکیل ائدیلمیشدی(۵۱٤). احتیاطی مؤحکم گؤزلمک، تک-تک گلیب توپلاناماق، ییغینجاغا دعوت اولونانلارا مؤحکم صورتده تاپشیریلمیشدي، عئینی زاماندا قئید ائدیلمیشدی کي، عوموم‍ی ییغینجاق حؤکومت مامورلاري طرفیندن «کشف» ائدیلرص، هامي ماعاریفی اینکیشاف ائتدیرمک مقصدیله بورادا توپلانمالاریني سؤیله‌مه‌لیدیرلر. بو ایش اوچون ییغینجاغین قاپیسیندان ایچریبه داخیل اولان یئرده، اوزرینده «ماعاریفی اینکیشاف ائتدیرمک» سؤزلري یازیلمیش بیر کیتابچا قویولموش و ییغینجاغا توپلانانلارین آدلاري دا بو کیتابچادا قئید ائدیلمیشدی(۵۱۵).

بو عوموم‍ی ییغینجاق اصلینده مشروطه اینقیلابی‌نین حاضیرلاشماسیندا موهوم رول اویناميش و اینقیلابچي ضیالیلارین کونفرانسی کاراکتري داشیمیشدیر.

م. ملیکزاده «مجمع آزادمردان» (آزاد کیشیلر ییغینجاغي) آدلاندیردیغي(۵۱٦) بو ییغینجاقدا ۶۰ نفر توپلاندیغیني گؤسترمیشدیر، لاکین وئردیگي سیاهیدا ۵۷ نفرین آدی قئید ائدیلمیشدیر(۵۱۷).

عوموم‍ی ییغینجاغین ایشتیراکچیلاري صینفی موناسیبتلرینه گؤره موختلیف ایدیلر. بورادا سردار اسعد بختیاری(۵۱۸) کیمي ایری فئودالدان توتموش کیچیک صنعتکارلارین نوماینده‌سینه قدر وار ایدی. عوموم‍ی ییغینجاقدا لیبرال مولکدارلارین، تیجارت، سلمچي، صنایع بورژوازیباسی، خیردا بورژوازیبا، روحاني طبقه‌لرین نوماینده‌لری ایشتیراک ائدیردیلر. لاکین اونلار، اساس اعتیباریله، ایلک موهوم جبهه‌یه — لیبرال و دموکراتیک جبهه‌یه منسوب اولوب بو و یا باشقا سببه گؤره مؤوجود قورولوشدان ناراضی و مشروطه حؤکومتی یاراتماقدا موشترک مقصده مالیک ایدیلر.

عوموم‍ی ییغینجاقدا کئچمیشده «آدمیت جمعیتی»نین گؤرکملي عوضولریندن عذاب و ایشگنجه گؤرموش حاجی سیاح، میرزه حئیدر زردوز و باشقالاري کیمي موباریزه تجروبه‌سینه مالیک اولانلارا، واختیله «ایتیحاد ایسلام» تشکیلاتیندا ایشتیراک ائدن ابولحسن میرزه شئیخ اولرییس، دؤولت‌آبادي کیمي تانینمیش شخصلره تصادوف اولونور.

ییغینجاق ایشتیراکچیلاری‌نین چوخو سونرالار مشروطه اینقیلابی‌نین حاضیرلانماسی و غلبه‌سی اوغروندا بؤیوک فعالیت گؤسترمیش، اینقیلابا رهبرلیک ائدن اورقانلارلا کوتله‌لر آراسیندا علاقه یارادان مشهور و قورخماز ناطیقلردن عیبارتدي. اونلارین ایچریسیندن سونرالار، اینقیلابین گئدیشینده داها موترقی و داها دموکراتیک تشکیلاتلارین، حتا سوسیالدموکرات تشکیلاتلاری‌نین بانیلري و موسیسلري چیخمیشلار کي، بو حاقدا گلجکده بحث اائدیله‌جکدیر.

ییغینجاغین عوضولری ییغینجاغي، اونون گئدیشاتیني، گلجکده گؤستره‌جکلري فعالیت حاقیندا قرارلاري گیزلي ساخلاماق مقصدیله اؤز آرالاریندا آند مراسیمي ده کئچیرمیشلر. اونلار قورآن و اوزرینده قانون-عدالت سؤزلري یازیلمیش بایراغا آند ایچمیشلر(۵۱۹).

ییغینجاغي ان یاشلي عوضو اولان شئیخ مهدی کاشاني اداره ائدیردی. اورادا اؤلکه‌نین و خالقین وضعیتی حاقیندا حرکاتی گئنیشلندیرمک و سورعتلندیرمک، اونا دوزگون ایستیقامت وئرمک حاقیندا گئنیش دانیشیقلار اولدو. چیخیش ائدنلردن سئید جمال‌الدین ایصفاهاني اؤلکه‌نین دوچار اولدوغو آغیر وضعیته ایشاره ائده‌رک دئمیشدي: «بیز بورادا اؤلکه و خالق اوچون ایکي یولدان بیریني سئچمه‌لی‌ییک، یا هر کس اؤز ائوینده ساکیت

اگلشیب، هئچ بیر موباریزه‌به قوشولماماقلا اؤلکه‌نین موستملیکه‌یه چئوریلمه‌سینه و خالقین اسارته دوشمه‌سینه راضیلیق وئریلمه‌لي، یا دا موباریزه و فداکارلیقلار نتیجه‌سینده اؤلکه‌نین ایستیقلالیتینی قورومالي، دموکراتیک قورولوش یاراتماقلا ایران خالقلارینی آزاد و دیري بیر خالق کیمي دونیایا تانیتدیرمالیدیر»(۵۲۰).

عوموملی ، پیغینجاغین صدري شئیخ مهدی کاشانی دانیشیقلارا و بحثلره یئکون وورارق قئید ائتدی: «بیز آنجاق کؤهنه قورولوشو نه واسیطه‌لرله ییخیب داغیتماق، اونون خرابالاري اوزرینده عدالت و آزادلیغین مؤحتشم بیناسی‌نین نئجه تیکیله‌جگی بارده دانیشماق، اونون اوچون یول تاپماق و قرارا گلمک مقصدیله بورایا توپلاشمیشیق. بیز تئزلیکله موباریز و موترقی قووه‌لري بیرلشدیرمه‌لي، بورادا توتدوغوموز پلانلاري حیاتا کئچیرمه‌لی‌ییک» (۵۲۱).

چیخیشلاردان سونرا نهایت، ۱۸ ماده‌دن عیبارت ایش پروقرامي حاضیرلانیب، موذاکیره اولوناراق قبول ائدیلدی. بو پروقرام مشروطه اینقیلابی‌نین باشلانغیجي مرحله‌سینده ایراینن موترقی و دموکراتیک قووه‌لري نوماینده‌لری‌نین کؤهنه قورولوشو، موطلقیتی ییخیب، اونون اوزرینده عدالت و آزادلیق بیناسیني تیکمکده نه کیمي واسیطه‌لردن ایستیفاده ائده‌جکلري حاقیندا معلومات وئردیگینه گؤره، بورادا اونو شرح ائدیریک:

۱. اهالی ایچریسینده حؤرمته مالیک اولان، تمیز و خوش نیتلي آداملاري آزادلیق سئونلر سیراسینا جلب ائتمه‌لی.

۲. باش ناظیر عئین الدؤوله ایله کئچمیش باش ناظیر امین اولسولطانین طرفدارلاري آراسیندا گئدن ضیدیتدن اؤز مقصدیمیزي حیاتا کئچیرمک اوچون ایستیفاده ائتمه‌لی.

۳. ایکي موخالیف دسته‌لر آراسیندا ضیدیتین کسگین لشمه‌سینه چالیشمالي، عئین الدؤوله طرفدارلارینی موقاویمت گؤسترمگه تشویق ائتمه‌لی.

٤. منصب‌پرست آداملارین حاضیرکي حؤکومت قورولوشونا قارشی موخالیفتچی‌لیگیني گوجلندیرمه‌لي.

۵. نجف روحانیلري ایله علاقه یاراتمالي، حاضیرکي دؤولت قورولوشونون اؤلکه اوچون تهلوکه‌لی اولان چیرکین عمللرینی اونلارا چاتدیرمالي.

٦. حاضیرکي حؤکومته قارشی موخالیف اولان یوکسک روتبه‌لی دؤولت قوللوقچولارینی، ناراضی شاهزاده‌لري توپلاماق، اونلاري همفیکیرلر سیراسینا داخیل ائتمک.

۷. تئهران اهالیسی آراسیندا حؤرمته مالیک اولان روحانیلرله علاقه یاراتمالي، اصیل مقصدي بیلدیرمه‌دن اونلارلا همکارلیق ائتمه‌لی.

۸. دؤولت اورقانلاریندا ایشله‌ین موحافیظه‌کار، قورخاق و عئینی زاماندا بیلیکلي، دونیانین وضعیتیندن، سیاستیندن خبردار اولان ضیالیلارلا علاقه یاراتمالي، گیزلي موشاویرلر تشکیل ائتمه‌لی، حرکات مووفقیت قازاندیقدان سونرا حیاتا کئچیریله‌جک ایصلاحاتي تدبیرلرین حاضیرلانماسی ایشینده اونلاردان ایستیفاده ائتمه‌لی.

۹. پیغینجاغین بوتون عوضولری خالق کوتله‌لری‌نین مفکورسیني ایشیقلاندیرماقدا، ماعاریف و مدنییتی یایماقدا، موطلقیت اوصولی-ایداره‌سی‌نین چیرکینلیکلرینی و تهلوکه‌لرینی، قانون حاکیمییتی‌نین منافعئینی کوتله‌لره چاتدیرماقدا، اونلاري باشا سالماقدا الده اولان هر هانسی بیر واسیطه‌دن ایستیفاده ائتمک اوچون وار قووه ایله چالیشمالي.

۱۰. تشکیلاتدا اولان یازیچیلار ایرانین وضعیتیندن، حؤکومت قورولوشونون یارامازلیقلاریندان مقاله‌لر یازمالي، دونیانین موهوم قزئتلرینده خوصوصیله آزاد اؤلکه‌لرده نشر اولان قزئتلرده چاپ ائتدیرمک اوچون گؤندرمه‌لیدیرلر.

۱۱. دونیانین مدني و موترقی میللتلری‌نین قانون حیمایه‌سینده یاراتدیقلاري عوموملی آساییشي، میلی حؤکومته مالیک اولان اؤلکه‌لرین سورعتلی اینکیشافیني کوتله‌لره چاتدیرماق مقصدیله ورقه‌لر حاضیرلامالي، ژئلاتینده چاپ ائتدیره‌رک، اهالی ایچریسینده یایمالي.

۱۲. خاریجي دیللردن بیلنلریمیز موترقی میللتلرین اینقیلابي حرکات تاریخلرینی ترجومه و نشر ائتدیرمه‌لیدیرلر.

۱۳. ناطیقلر و واعیظلر ایصلاحات و اینکیشاف یوللارینی داها گئنیش کوتله‌لره آچیب گؤسترمک اوچون چیخیشلار ترتیب ائتمه‌لیدیرلر.

۱۴. ایشین باشلانغیجیندا دوشمنلرین، فیتنه‌کار موللالارین هوجوملارینا معروض قالماماق اوچون موختلیف واسیطه‌لرله نشر ائده‌جگیمیز هر هانسی بیر مطلب ایسلام قانونلاري ایله اویغونلاشدیریلمالي، موخالیفلره هئچ جور بهانه وئریلمه‌مه‌لیدیر.

۱۵. مومکون اولان واسیطه‌لردن ایستیفاده ائده‌رک، سارایدان، باش ناظیرلیکدن و حؤکومتین دیگر موهوم دایره‌لریندن معلومات توپلامالي و جمعیتین ایختیارینا وئریلمه‌لي.

۱٦. ییغینجاغین عوضولری یاخشي بیلیرلر کي، آسیا اؤلکه‌لرینده اینسانلارین، هر شئیدن اول، منصب‌پرستلیگیندن ایستیفاده ائتمک مومکوندور. حؤکومت دایره‌لرینده، شاهزاده‌لر و روحانیلر ایچریسینده منصب‌پرست آداملار چوخدور. بیز اینقیلابي حرکاتی یاراتماق و اصیل مقصده نایل اولماق اوچون بو کیمي آداملاري تشویق ائتمکله اونلاردان لازیمي ایستیفاده ائتمه‌لی‌ییک.

۱۷. دونیا آزادپرورلری‌نین مرامی‌نین باشلانغیجي ایدئیا آزادلیغي اولماسینا باخمایاراق، قارشیدا دوران چتینلیکلري نظره آلاراق، عومومی ییغینجاغین بوتون عوضولرینه تاپشیریلیر کي، بوندان سونرا ایسلام دي‌نینه مخصوص اولان مجلیسلردن باشقا آیری دینلره و طریقتلره منسوب اولان هئچ بیر ییغینجاقدا ایشتیراک ائتمه‌مه‌لی و موخالیفلرین ایستیفاده ائده بیلجکلري باهانا یاراتمامالي.

۱۸. بیز بوتون آزادپرورلرله، همچنین اؤلکه‌دن خاریجده یاشایان ایرانلي آزادپرورلرله علاقه یاراتمالي، اونلاري اؤزوموزله همراي ائتمه‌لی، دوشمنلره و ظالیملارا قارشی اونلاري موباریزه‌یه چاغیرمالی‌ییق(۵۲۲).

عومومی ییغینجاغین موذاکیره ائتدیگي ایش پروقرامي یئکدیللیکله قبول ائدیلدی. ییغینجاقدا هامي بیر سسله اؤلکه‌نی موستملیکه تهلوکه‌سیندن، خالق کوتله‌لریني اسارتدن خیلاص ائتمک اوغروندا وار قوووسیني، حتا اؤز جانیني بئله فدا ائتمکدن موضاییقه ائتمگه‌جکلرینه سؤز وئردیلر(۵۲۳).

گؤروندویو کیمي، عومومی ییغینجاغین قبول ائتدیگي ایش پروقرامي تشکیلاتین موختلیف ساحه‌لرده گؤسترجگی فعالیت اوچون عومومی گؤستریش ایدی.

عومومی ییغینجاق تشکیلاتین ۹ نفردن عیبارت مرکزي رهبرلیک اورقانیني سئچدي. اینقیلاب کومیته‌سی آدلانان مرکزي اورقانا: ملیکولموتکلليمین، سئید جمال‌الدین ایصفاهاني، محمدرضا موساوات، سئید اسدوللاه خرقاني، ابولحسن میرزه شئیخاولرییس، میرزه مؤحسون، سولئیمان خان مئیکده، میرزه یحیا دؤولت‌آبادي، نوصرتواولسولطان سئچیلدیلر(۵۲٤).

عومومی ییغینجاق همین گون (۲۸ ماي ۱۹۰٤-جو ایل) اؤز ایشین باشا چاتدیردي و او واختدان اعتیبارن اینقیلاب کومیته‌سی اؤز ایجلاسلاریني جمعیتین تشکیلاتچیلاریندان و عومومی ییغینجاغین صدري اولان، ۸۰ یاشلي شئیخ مهدی کاشانی‌نین، تئهرانین اوجقار محله‌لریندن بیرینده یئرلشن ائوینده گیزلي صورتده تشکیل ائدیردی(۵۲۵).

اینقیلاب کومیته‌سی تشکیلاتي گوجلندیرمک و گئنیشلندیرمک مقصدیله اؤز عوضولریني مونتظم صورتده ۵ نفرلیک ایلک تشکیلاتلاردا بیرلشدیرمیش و بو تشکیلاتلارین هر بیرینه تشکیلاتین ان باجاریقلي عوضولریندن بیریني باشچي تعیین ائتمیشدی.

۱-جی.ک. اؤلکه‌نین باشقا موهوم شهرلرینده تشکیلاتي جهتدن اؤز شؤعبه‌لریني یارادا بیلمه‌میشدیر، لاکین تئهراندا اهالیني حرکاتا جلب ائتمکده، حرکاتا رهبرلیک و اونا ایستیقامت وئرمکده موهوم فعالیت گؤسترمیشدیر.

۱-جی.ک. ۱۹۰٦-جی ایل آوقوست آیيندا اؤلکه‌ده کونستیتوسیالي مونارخییا اعلان ائدیلن گونه‌دک، اؤزونون نوماینده‌لری واسیطه‌سیله موختلیف ساحه‌لرده بیر چوخ موهوم ایشلر گؤرموشدور کي، مشروطه اینقیلابی‌نین یئتیشدیریلمه‌سی و حاضیرلانماسیندا بو ایشلرین بؤیوک رولو و تاثیري اولموشدور. قئید ائتمک لازیمدیر کي، بورادا مشروطه اینقیلابی‌نین حاضیرلانماسی‌نین و گئدیشاتی‌نین هرطرفلي ایشیقلاندیریلماسی وظیفه‌سی قارشییا قویولمامیشدیر، لاکین ۱-جی.ک.-نین و دیگر سیاسی جمعیت و تشکیلاتلارین گؤستردیکلري فعالیتله علاقه‌دار اولان حادیثه‌لره توخونولماسی (همین فعالیتین چرچیوسی داخیلینده) لازیم و ضروري اولدوغونا گؤره، آنجاق همین علاقه‌دار حادیثه‌لردن کیچیک قئیدلر وئریله‌جکدیر.

۱-جی.ک.-نین موهوم ایشلریندن بیري سارایدا گئدن ضیدیتلردن ایستیفاده ائتمک ایدی. او زامان اؤلکه‌نین غرب ویلایتلری‌نین (کوردوستان، لوریستان) حؤکمراني سالاروددوله آتاسی موظفرالدین شاهین جانیشینیني اولماق اوچون هر بیر واسیطه‌یه ال آتیر، محمدعلي میرزاني جانیشینلیکدن رد ائتمگه چالیشیردي. ۱-جی.ک. بو ضیدیتدن ایستیفاده ائتمک مقصدیله اؤزونون گؤرکملي عوضولریندن ملیکولموتکلیمیني کوردوستانا گؤندردي. ملیکولموتکلیمین سالارودؤوله ایله گؤروشه‌رک، اونون کونستیتوسیالي مونارخییا اوصولی-ایداره‌سیله راضیلاشدیغي تقدیرده اینقیلابچیلارین یاردیمیندان ایستیفاده ائده بیله‌جگیني اونا بیلدیردي. سالارودؤوله

مشروطه اوصولی-ایداره‌سیله راضیلاشدیغینی و حرکاتا یاردیم گؤسترجگینی ملیکولموتکلیمینه سؤز وئردي(۵۲٦). غرب ایالتلری‌نین سیلاحلی قووه‌لري سالارودؤوله‌نین ایختیاریندا ایدی، اونون لازیم گلدیکده حرکاتا یاردیم گؤسترمه‌سی اینقیلابچیلارین گوجلنمه‌سین، حؤکومته قارشی مووفقیتلي موباریزه آپارماسینا یاردیم ائده بیلردي. لاکین کومیته‌نین نوماینده‌سی قاییتدیقدان سونرا، سالارودؤوله ۱-جی.ک.-نین خبري و راضیلیغی اولمادان مرکزي حؤکومته قارشی سیلاحلی یوروش حاضیرلادي. او، مرکزي حؤکومت قووه‌لریله ووروشمالاردا توتولاراق تئهراندا حبس ائدیلدی. حبسده اولماسینا باخمایاراق، ۱-جی.ک. واسیطه‌سیله حرکاتا دفعه‌لرله مادی یاردیم گؤستریر و اؤز مقصدینه چاتماق اوچون اینقیلابچیلاردان ایستیفاده ائتمگه جان آتیردي(۵۲۷).

۱-جی.ک. اؤز پروقرامینی حیاتا کئچیرمک اوچون آپاراجاغي موهوم سیاسی ایشلرده روحانیلرین و موجتهیدلرین راضیلیغینی الده ائتمک ایشینه چوخ اهمییت وئریردي. دوغرودور، ایران خالقلاري کؤهنه قورولوشون چیرکینلیکلري، موطلقیتین ظولملری آلتیندا دؤزولمز یاشاییشا قارشی هر جور موباریزه‌یه حاضیر ایدیلر، لاکین اهالی‌نین دیني جهتدن آسیلی اولدوغو روحانیلرین، خوصوصیله نجفده یاشایان نوفوذلو روحانیلرین راضیلیغی دیندار، ساوادسیز گنیش کوتله‌لری بیرلشدیرمکده، اونلاري کسگین موباریزه‌یه قالدیرماقدا موهوم عامیل ایدی. ۱-جی.ک. نجف روحانیلری‌نین راضیلیغینی و یاردیمینی جلب ائتمک مقصدیله اؤزونون گؤرکملي عوضولریندن سئید جمال‌الدین ایصفاهاني، سئید اسدوللاه خرقاني، محمدریضا موساواتدان عبارت اوچ نفرلیک هئیاتی نجفه گؤندرمک قرارینا گلدي. بو هئیات نجف موجتهیدلری‌نین و مدرس طلبه‌لری‌نین احوالي-روحیه‌سیله یاخیندان تانیش اولدوغونا گؤره، اؤز ایشینده مووفقییت قازانا بیلدي. اینقیلابین گئدیشینده بو هئیاتین گؤردویو ایشین قیمتلي نتیجه‌لري اولموشدور.

۱-جی.ک.-نین موهوم ایشلریندن بیري ده روحانیلرین ایچریسینده ایش آپارماق، اونلارین داخیلي ضیدیتلریندن، موطلقیتله اونلار آراسیندا اولان ضیدیتدن ایستیفاده ائتمک، روحانیلري حرکاتا جلب ائتمکده گؤستردیگي فعالیتدن عبارت ایدی. بو مساله‌ده ۱-جی.ک.-دن باشقا ۱۹۰۵-جی ایلین اوللرینده یارانمیش دیگر بیر جمعیتین ده فعال ایشتیراکي اولدوغونا گؤره، بورادا، اولجه همین جمعیتین تشکیلي حاقیندا موعئین معلومات وئریلیر.

«انجومن مخفی»نین یارادیلماسی و اونون مرامنامه‌سی (فئورال ۱۹۰۵ جی ایل)

مشروطه اینقیلابي عرفه‌سینده تئهراندا یارادیلمیش گیزلي سیاسی جمعیتلردن بیري ده «انجومن مخفي» (گیزلي انجومن) آدلانان جمعیت ایدی. بو انجومن ۱۹۰۵-جی ایل فئورال آییندا تئهرانین بؤیوک روحانیلریندن سئید محمد طباطباییه منسوب اولان روحاني دسته‌سی طرفیندن یارادیلمیشدي.

«انجومن مخفي»نین اساس تشکیلاتچیلاریندان بیري میرزه محمد ناظیم اولایسلام کیرمانی‌نین یازدیغینا گؤره، انجومن سئید محمد طباطبایی‌نین مصلحتي و گؤستریشي ایله تشکیل ائدیلمیشدی. او، یازیر: «بؤیوک موجتهید سئید محمد طباطبایی ایله گؤروشلریمیزدن بیرینده او، «ایراندا مشروطه حؤکومتی نه واخت تشکیل ائدیله بیلر؟» سوآلینا بئله جاواب وئردي: «خالق کوتله‌لری غفلت یوخوسوندان اویانیب، میلی شورا مجلیسینه مالیک اولدوغو، اؤلکه اهالیسی اؤزونون عومومی و موشترک ضرر و نفعئینی باشا دوشدویو واختدا» (۵۲۸). طباطبایی سؤزونو داوام ائتدیره‌رک، بئله دئمیشدیر: «هله‌لیک مجلیسلر، انجومنلر یاراتمالي، موترقی ضیالیلاري، دیني و دونیوي مکتبلرین طلبه‌لرینی، وطنپرور شخصلري توپلاییب، موباحیثه و موذاکیره‌لر تشکیل ائتمه‌لی، اؤلکه‌نین گئریلیگیندن، آجیناجاقلي وضعیتیندن کوتله‌ره دانیشمالي و اونلاري باشا سالمالیسینیز»(۵۲۹).

سئید محمد طباطبایی‌نین وئردیگي بو گؤستریشدن سونرا، ناظیم اولایسلام اؤز همفیکیرلري ایله گیزلي موذاکیره آپاراراق، «انجومن مخفي»نین یارادیلماسی اوچون تشبوثه باشلادي. انجومنین بیرینجي ایجلاسی ۱۹۰۵-جی ایل فئورال آیی‌نین ٢٤-ده ناظیم اولایسلام کیرمانی‌نین ائوینده تشکیل ائدیلمیشدیر(۵۳۰).

احمد پژوهون یازدیغي کیمي، طباطبایی ایرانین آغیر وضعیتیندن، اهالی‌نین گئریلیگیندن، موطلقیتین خالقا قارشی ظولملریندن همیشه ناراضی و کدرلي ایدی. او، بوتون بو دردلرین علاجینی آنجاق اهالینی جهالتدن خیلاص ائتمکده، اونلارین مفکوره‌لرینی ایشیقلاندیرماقدا گؤرور و دئییردي: «کوتله‌لر ساوادلي و بیلیکلي اولمادیقدا اونلار مدني حیات، قانوني حؤکومت و آزادلیق اوغروندا جانفشانلیق ائده بیلمزلر»(۵۳۱).

احمد پژوه مشروطه اینقیلابي عرفه‌سینده یارانمیش «انجومن مخفي»ني بو دؤورده یارادیلمیش ایلک گیزلي سیاسی انجومن آدلاندیرمیشدیر. حالبوکی «انجومن مخفي» اینقیلاب عرفه‌سینده یارانمیش سونونجو انجومندیر.

«انجومن مخفي» مشروطه اینقیلابی‌نین باشلانماسینا یاخین واختلاردا تشکیل ائدیلدیگینه گؤره، حرکاتین گوجلنمه‌سی ایله علاقه‌دار اولاراق، بو انجومنین عوضولری‌نین سایي گئتدیکجه آرتیردی. «انجومن مخفي»

اؤزونون آلتینجي ایجلاسیندا چیخارتدیغي قرارا گؤره، عوضولرى‌نین سایي ۳۰ نفره چاتدیقدان سونرا یئني قبول ائدیلمیش عوضولر باشقا تشکیلاتدا ایجلاس ائتمه‌لی، بو یئني تشکیلاتلارین هر بیري انجومنین بیرینجي تشکیلاتى‌نین عوضولریندن بیرى‌نین واسیطه‌سیله اداره ائدیلمه‌لیدیر. ایکینجي و یا اوچونجو تشکیلاتین عوضولرى‌نین سایي ۳۰ نفره چاتدیقدا یئنه باشقا بیر تشکیلات یارادیلمالي ایدى(۵۳۲).

«انجومن مخفي» تشکیلاتي جهتدن رسمی رهبرلیک اورقانینا، کومیته و یا رهبرلیک هئیاتین، (ایستر سئچکي و ایسترص تعییني واسیطه ایله) مالیک دئییلدي، لاکین تشکیلاتي ایشین گئدیشینده عوضولردن بیر نئچه‌سى‌نین فیکري و قراري حل‌ائدیجی اهمیته مالیک اولدوغونا گؤره، انجومن بو عوضولرین ایراده‌سیله اداره ائدیلدیگینه و بوتون عوضولر آراسیندا اونلارین کیفایت قدر حؤرمت و نوفوذلاري اولدوغونا گؤره، بیزجه، اونلاري رهبرلیک هئیاتي کیمي آدلاندیرماق اولار. بو عوضولر: ناظیم اولایسلام کئرماني، میرزه احمد کئرماني، ذولریاستئین، شئیخ محمد فیلسوف کئرماني، سئید برهان الدین خالخالي، شئیخ حوسئینلي ادیب بئهبهاني، سئید محمد حؤجت کئرماني و سئید احمد ناظیم اولشریعه کئرمانیدن عیبارتدیرلر. ناظییم اولیسلامین یازدیغینا گؤره، بونلارین آراسیندا چوخدان بري همفیکیرلیک و صمیمیت وار ایدی. او، سئید محمد طباطبایی ایله مصلحتلشدیکدن سونرا بو آداملارلا بیرلیکده «انجومن مخفیني تشکیل ائتمگه باشلامیشلار»(۵۳۳). بوندان علاوه، «انجومن مخفي» ایجلاسلارى‌نین هامیسی، خوصوصیله پروتاوکوللاري الده اولان ۱۲ ایجلاسین هامیسی، آنجاق آدلاري یوخاریدا قئید ائدیلمیش عوضولرین ائولرینده چوخ گیزلي شرایطده کئچیریلمیشدیر. همین بو مساله‌نین اؤزو ده انجومنین یارادیلماسی و اداره ائدیلمه‌سی ایشینده آدلاري چکیلن عوضولرین اساس و رهبر رولا مالیک اولمالاري اوچون ثوبوت اولا بیلر.

عوضولرى‌نین بؤیوک اکثریتینی دین خادیملری، مدرص طلبه‌لري تشکیل ائدن «انجومن مخفي» سیرالاریندا لیبرال مولکدار و بورژوا نوماینده‌لرینه ده تصادوف اولونوردو. دوغرودور، «انجومن مخفي»نین بوتون عوضولرى‌نین سیاهیسی بیزیم الیمیزده یوخدور لاکین ایجلاس پروتوکوللاریندا انجومنده شئیخ محمد سولطانولموحقیقین، شئیخ مهدی سولطانولموتکلیمین، حاجی موللاعباسعلي کیمي تئهرانین بیرینجي درجه‌لی واعیظلري ایله بیرلیکده، خالخاللي شوجاع لشکر، موعئین حوضور، ایصفاهانلي میرزه محمود تاجیر و باشقالاري کیمي مولکدار و بورژوا صینیفلرینه منسوب اولان عوضولرین آدلارینا دا تصادوف اولونور(۵۳٤).

«انجومن مخفي» فعالیتى‌نین (۲٤ فئورال-۱۲ ماي ۱۹۰۵-جی ایل) بیرینجي اوچ آیي عرضینده ۱۲ ایجلاس کئچیرمیشدیر. ۱۲-جی ایجلاسدا شاهین آوروپایا سفر ائتمه‌سیله علاقه‌دار قبول ائتدیگي قراردا یازیلمیشدیر کي، بوندان سونرا مووقتي اولاراق، ایجلاسلار محدودلاشدیریلمالي، ایجلاسلاردا کئچیریلن موذاکیره‌لر یازیلمامالیدیر(۵۳۵). بو قرارا گؤره، همین ایلین نویابر آیینا قدر کئچیریلمیش ایجلاسلاردا پروتوکول یازیلمامیشدیر(۵۳٦). اوندان سونرا آپاریلان ایجلاسلارین پروتوکوللاري یازیلمیش اولسا دا، اونلار ناظیم اولایسلامین اثرینده عکس ائتدیریلمه‌میشدیر.

«انجومن مخفي» چوخ احتیاطلا حرکت ائتمه‌لی اولدوغونا گؤره، اؤزونون ایلک ایجلاسلاریندا موذاکیره‌لري «سیاحتنامه ابراهیم بیگ» کیتابیني اوخوماق باهاناسی آلتیندا کئچیرمگه مجبور اولموشدور(۵۳۷). زین العابدین مراغه‌یى‌نین «سیاحتنامئیه ابیراهیم بیگ» اثرى‌نین مضمونو ایرانین ایجتیماعی قورولوشونون یارامازلیغیني، حؤکومت اوصولی-اداره‌سى‌نین پوزغونلوغونو و عئیبه‌جرلیگیني آیدین گؤسترمکله یاناشي، هر بیر وطنپرور ایرانلیني اؤز اؤلکه‌سى‌نین و خالقى‌نین فلاکتي ایله تصورلندیریر، کؤهنه ایجتیماعی قورولوشا، موطلقیته قارشی اوخوجودا نیفرت اویاتماقلا برابر، همین قورولوشو ییخماق و دییشدیرمک اوغروندا موباریزه‌یه روحلاندیریردي.

«انجومن مخفي»نین عوضولری مئلکوم خانین اثرلریني، میرزه یوسیف خان موستشاروددؤولنین کیتابلاریني و باشقا بو کیمي اثرلري ده اوخویور(۵۳۸) و اونلارین مضمونوندان ایستیفاده ائدیردیلر. موستشاروددؤولنین سیاسی ارلرى‌نین اساس مضمونو ایراندا کاونستیتوسیالي حؤکومت یارادیلماسی ضروریلیگى‌نین اساسلاندیریلماسیني تشکیل ائدیر. ناظیم اولایسلام اؤز یازیلاریندا موستشاروددؤولنین اثرلرى‌نین «انجومن مخفي» اوچون بیر پراوقرام، حقیقی تعلیمات و دوزگون گؤستریش رولو اوینادیغیني خوصوصی قئید ائدیر(۵۳۹).

«انجومن مخفي»نین مرام و مقصدي اؤلکه‌ده کونستیتوسیالي حؤکومت یاراتماقدان، کؤهنه قورولوشو داغیدیب اونون یئرینه کوتله‌لره بورژوا آزادلیقلاري وئره بیلن قورولوش یاراتماقدان عیبارت ایدی.

«انجومن مخفي»نین مساله‌نی نه شکیلده باشا دوشدویو، اونون ۱۹۰۵-جی ایل مایین ۹-دا تشکیل ائدیلمیش ۱۰-جو ایجلاسیندا باش ناظیر عئین اولدؤوله‌یه خیطابن قبول ائتدیگي، حؤکومت اداره‌لرینه و قزئتلره گؤندردیگي لاییحه‌دن آیدین گؤرونور. لاییحه‌نین اساس مغزي بوندان عیبارتدیر: اگر قانونوئریجي مجلیس تشکیل ائدیلیب، «انجومن مخفي»نین تکلیف ائتدیگي ۱۲ ماده‌لی قانون تصدیق اولونارسا، بو اؤلکه اوچون کیفایتدیر (۵٤۰).

دئمک لازیمدیر کي، «انجومن مخفي»نین قانون لاییحه‌سی اونون کونستیتوسیا حاقیندا اولان محدود تصووروونو گؤستریر. لاییحه‌ده بئله قئید اولونور:

۱. عدالت قانونو و محکمه (عدلیه) یاراتماق،

۲. دؤولت کیتابچالاري اساسیندا تورپاقلارین میقداري و اونلارین صاحیبلري (مولکدارلار)نین آدلاري موعئینلشدیریلسین،

۳. وئرگیلر دوزگون قایدا-قانون اساسیندا ترتیبه سالینسین.

٤. نیظامي قوشون یاراتماق.

۵. والیلرین و حاکیملرین سئچیلمه‌لرینه دیقت وئرمک، اونلارین ایختیارلارینی و حاکیمیت حوقوقونو موعئینلشدیرمک.

٦. داخیلي تیجارتي ایصلاح و اینکیشاف ائتدیرمک.

۷. گؤمروک ایشلرینده تمیزلیک آپارماق (مقصد بئلژیکالی مشورتچیلري گؤمروکدن اوزاقلاشدیرماقدیر - ت. ش.)، ارزاق ماللاری‌نین وضعیتینی دوزگون قایدا اوزره ترتیب ائتمک. (مؤحتکیرلیگه سون قویماغي نظرده توتموشدور - ت. ش.).

۹. علمی مکتبلرین (تئکنیکی و صنایع مکتبلري) آچیلماسی، فابریک-زاوود یارادیلماسی، معدنلرین ایشه سالینماسی حاقیندا عوممومی قاید-اقانون قبول ائتمک.

۱۰. خاریجي ایشلر ناظیرلیگی‌نین گؤرجگی ایشلر حاقیندا.

۱۱. دؤولت قوللوقچولاری‌نین ماعاشلارینی، تقاعودلري (ساراي طرفیندن موختلیف شخصلره و دسته‌لره وئریلن تقاعودلري - ت. ش.) ترتیبه سالماق.

۱۲. ناظیرلیکلرین و روحانیلرین حاکیمیتده توتدوقلاري مؤوقعیي شریعت قانونلاري اساسیندا محدودلاشدیرماق(۵٤۱).

ایجلاسدا قئید ائدیلیردي کي، اگر بو قانون تصدیق ائدیلیب، دوزگون حیاتا کئچیریلرص ۲۵ ایل عرضینده ایران یاپونیاني اؤته بیلر.

«انجومن مخفي» اؤز مرام و مقصدیني حیاتا کئچیرمک اوچون اولجه اؤز جمعیتیني فعال و اعتیبارلي بیر قووه‌یه چئویرمک ایسته‌میش و بو ایش اوچون حاضیرلادیغي نیظامنامه لاییحه‌سیني ۱۹۰۵-جی ایل آپرئلین ۲۰-ده چاغیردیغي ۸-جی ایجلاسیندا موذاکیره ائده‌رک، تصدیق و قبول ائتمیشدیر.

«انجومن مخفي»نین ۱۵ ماده‌دن عیبارت نیظامنامه‌سی بئله‌دیر:

۱-بو انجومن وطنداشلاري، اؤلکه اهالیسیني اویاتماق، اونلاري اؤز حوقوقلاري ایله تانیش ائتمک، ظولمو لغو ائتمک، اؤلکه‌نین آغیر و آجیناجاقلي وضعیتینی دوزلتمک اوچون تشکیل ائدیلمیشدیر.

۲-انجومنه قبول شرطلري، اصلن ایرانلي اولماق، ایسلام، زردوشتي، یهودي و یا کریستیان مذهبلریندن بیرینه منسوب اولماق.

۳-انجومنه عوضو اولانلار اولجه آللاهین وارلیغي، اؤز پئیغمبری‌نین آللاه طرفیندن گؤندریلمه‌سیني قبول ائتمه‌لی، انجومنه داخیل اولماقدا اینسانپرورلیکدن باشقا، خالقین و وطنین منافعی اوغروندا فعالیت گؤسترمکدن باشقا، آیری بیر مقصد داشیمایاجاغینا اؤز دیني کیتابینا آند ایچمه‌لیدیرلر.

٤-انجومنین هر هانسی عوضوو یوخاریدا گؤستریلمیش ٤ مذهبدن بیرینه منسوب اولماقلا، آخیرینجي ایمامین ظوهور ائده‌جگینه(۵٤۲) اینانیر، اودور کي، بو انجومن ایمامین موبارک آدی ایله باغلیدیر. انجومنده موعئین بیر شخصه باشچیلیق و رهبرلیک وظیفه‌سی وئریلمیر. انجومنین بوتون عوضولری واحید بیر شخص کیمي حساب اولونورلار.

۵-انجومن عوضولری همیشه بیري دیگرینه حؤرمت بسله‌ملي، ایجراسی مومکون اولمایان تکلیفلر ایرلي سورمه‌ملیدیرلر.

٦-نزاکتدن کنار حرکت ائتمک، گوبود سؤزلر دانیشماق، یالان، بؤهتان و ایفتیرا ایله مشغول اولماق انجومن عوضولرینه قاداغاندیر.

۷-انجومنین موذاکیره‌لري آنجاق خالقین خئیرینه، اهالی‌نین اویاناماسی و تربییه ائدیلمه‌سی خئیرینه اولان مساله‌لر اطرافیندا گئتمه‌لیدیر. بو موذاکیره‌لرده خالقا اولان ظولمدن، ظولمون لغو ائدیلمه‌سی اوچون چاره یولو آختارماق کیمي مساله‌لردن بحث ائدیلمه‌لیدیر.

۸. هر هانسی دینه منصوب اولان روحانیلرین احتیرامیني ساخلاماق انجومن اوچون لازیمدیر. بوتون طبقه‌لر روحانیلره حؤرمت بسله‌مه‌لي، اؤلکه اهالیسیني تهدید ائدن تهلوکه‌دن اونلاري خبردار ائتمه‌لی، مانعه‌لري اورتادان قالدیرماقدا اونلارین آللاه و خالق قارشیسیندا مسولیت داشیياجاقلاريني قئید ائتمه‌لی.

دوققوزونجودان اون بئشینجي ماده‌یه قدر انجومنین گیزلي ایشلرینه عاید اولان ماده‌لردیر، اونلارین گیزلي ساخلانیلماسینا آند ایچیلدیگي اوچون قئید ائدیلمیه‌جکدیر(۵٤۳).

بو نیظامنامه‌دئ «انجومن مخفي»نین محدودلوغو و دیني خورافاتا آلوده اولدوغو آیدین گؤرونور. عوضولری‌نین اکثریتیني دین خادیملري، موللالار، مدرس طلبه‌لري تشکیل ائدن انجومنده دیني محدودیتین وارلیغي طبیعی ایدی. اکثریتی ساوادسیز، دیندار اولان گئنیش خالق کوتله‌لری‌نین ایناميني، حوسن-رغبتیني قازانماق و اؤز مؤوقعئینی داها دا مؤحکملندیرمک اوچون انجومن دین پرده‌سیندن داها گئنیش ایستیفاده ائتمگه چالیشیردي.

دیني محدودیتلره باخمایاراق مشروطه اینقیلابی‌نین حاضیرلانماسیندا «انجومن مخفي»نین موهوم رولو اولموشدور. او، اؤلکه‌نین عومومی منافعی ایله علاقه‌دار اولان میلی صنایعنی مودافیعه ائتمکده فعالیت گؤستر‌میشدیر. اونون ایجلاسلاریندا کؤهنه قورولوشون، خاریجي موستملیکه‌چیلرین اؤلکه‌نین ایقتیصادی اینکیشافي قارشیسیندا بؤیوک مانعچیلیک تؤرتمه‌لری، میلی فابریک-زاوودلارین باغلاناماسی‌نین سببلري موذاکیره ائدیلیردي(۵٤٤).

داخیلي امتیعه ایستحصالی‌نین آجیناجاقلي وضعیتی، ایرانین خاریجیلرین بازارینا چئوریلمه‌سی، اونون ایقتیصادی، سیاسی جهتدن آسیلی حالا سالینماسی و نهایت، اؤلکه‌نین موستملیکه‌یه چئوریلمه‌سی‌نین قارشیسیني آلماق اوچون چاره یوللاري آختارماق کیمي مساله‌لر اطرافیندا موباحیثه‌لر گئدیردي. «انجومن مخفي» بوتون مساله‌لری اؤلکه‌ده قانونسوزلوغون نتیجه‌لري کیمي گؤستره‌رک قئید ائدیر کي، اگر اؤلکه‌ده قانون حؤکم سوره بیلص‌یدي هئچ بیر قووه ایران وطنپرورلری‌نین موترقی ایشلری‌نین قارشیسیني آلا بیلمزدي. اونلار اؤلکه‌نین و خالقین خئیرینه چوخ ایشلر گؤره بیلردیلر(۵٤۵).

«انجومن مخفی‌نین ان موهوم عملی فعالیتلریندن بیري موطلقیته قارشی موباریزه‌ده بؤیوک نوفوذا مالیک اولان روحانیلرین گوجوندن ایستیفاده ائتمک ایدی. بو موهوم مساله قئید ائتدیگیمیز کیمي، اینقیلاب کومیته‌سی‌نین ده دیقت مرکزینده ایدی.

مشروطه اینقیلابی‌نین حاضیرلانماسیندا و ایلک غلبه‌سینده «اینقیلاب کومیته‌سی»نین و «انجومن مخفی»نین تشکیلاتچیلیق رولو

۱۹۰۵- ۱۹۰۶-جی ایللرده تئهراندا فعالیت گؤسترن اینقیلاب کومیته‌سی ایله «انجومن مخفي» آراسیندا تشکیلاتي وحدتین و موتشکیل ایش بیرلیگی‌نین اولماماسینا باخمایاراق موهوم حادیثه‌لره موناسیبتده اونلارین بیر سیرا یاناشي و عئینی فعالیتلري اولموشدور. بو ایکي تشکیلات خوصوصیله موطلقیتدن ناراضی اولان روحانیلر سیراسیندا اولان نوفوذلو موجتهیدلري اینقیلابي حرکاتا جلب ائتمکده یاناشي و اوخشار فعالیت گؤسترمیشلر.

قئید ائدیلدیگی کیمي، مشروطه اینقیلابي عرفه‌سینده ایراندا دیني دایره‌لر چوخ قووه‌تلي ایدیلر. مثلن، تئهرانین بؤیوک و نوفوذلو موجتهیدلریندن شئیخ فضل اوللاه نوري، سئید عبدوللاه بئهبهاني، سئید محمد طباطبایی و میرزه ابولقاسیم ایمامجومعه سارایدا، دؤولت دایره‌لرینده بئله بؤیوک حؤرمته مالیک ایدیلر. والیلر، ناظیرلر، حتا باش ناظیرلر اونلارین مصلحتي ایله تعیین اولونوردولار(۵٤٦).

ساراي و حؤکومت باشچیلاري چوخ حاللاردا روحانیلرین طلباتیني حیاتا کئچیرمگه مجبور اولسالار دا، اونلار بؤیوک موجتهیدلرین نوفوذونو محدودلاشدیرماق مقصدیله همیشه اونلارین آراسیندا نیفاق سالماغا و مؤحکم قووه‌یه چئوریلمه‌لری‌نین قارشیسیني آلماغا چالیشیردیلار. اینقیلاب کومیته‌سی و «انجومن مخفي» همین مقصدي - موطلقیتله روحانیلر آراسیندا ضیدیتلري کسگینلشدیرمک، بیر نئچه موجتهیدین بیرگه حرکتی ایله موطلقیتی اهالی‌نین طلباتینا تابع اولماغا مجبور ائتمک مقصدیني تعقیب ائدیردیلر.

دموکراتیک قووه‌لرین فعالیتی نتیجه‌سینده مشروطه اینقیلابي عرفه‌سینده روحانیلر ایکي حیصه‌یه آیریلیردیلار: بیرینجي، کؤهنه قورولوشو، موطلقیتی مودافیعه ئدان ایرتیجاعچی روحانیلر. شئیخ فضل اوللاه نوري و میرزه ابولقاسیم ایمامجومعه بیرینجي حیصه‌یه باشچیلیق ائدیردیلر. ایکینجي، کؤهنه قورولوشا قارشی دموکراتیک قووولرله بیرلیکده گئدن روحانیلر. سئید عبدوللا بئهبهاني، سئید محمد طباطبایی بو دسته‌یه رهبرلیک ائدیردیلر. «انجومن مخفي»نین تشکیلاتچیلاري و اونون عوضولری‌نین چوخو طباطبایيه یاخین ایدیلر. بئهبهاني ده عئین الدؤوله حؤکومتیندن ناراضی ایدی. هر ایکي روحاني موطلقیته قارشی اؤز موخالیفتچي فعالیتلرینی گیزلتمیردیلر.

روحانیلري موطلقیته قارشی بیرلشدیرمگی اؤز مرامنامه‌سینه داخیل ائدن اینقیلاب کومیته‌سی بئهبهاني ایله طباطبایی آراسیندا بیرلیک یاراتماق مقصدیله ۱۹۰۵-جی ایلین اوللریندن اعتیبارن ایشه باشلامیشدي. اینقیلاب کومیته‌سی همین ایلین مارت آییندا اؤزونون گؤرکملي عوضولری و بئهبهانی‌نین یاخین آداملاریندان اولان میرزه مؤحسون و حاجی شئیخ مهدی کاشانینی بو موهوم وظیفه‌نی حیاتا کئچیرمگه وکیل ائتدی(۵۴۷). «انجومن مخفي» ایص اؤزونون ۱۹۰۵-جی ایل ۲۰ مارت تاریخلي ٦-جی ایجلاسیندا طباطبایی ایله بئهبهاني آراسیندا بیرلیک و همکارلیق یاراتماق مساله‌سینی موذاکیره ائده‌رک، بئله قرارا گلدي کي، بئهبهانی‌نین یاخین آداملاري ایله گؤروشوب، بو ایشین حیاتا کئچیریلمه‌سی اوچون عملی ایشه باشلاسین(۵۴۸). ایکي موجتهیدین همکارلیق مساله‌سی حاقیندا «انجومن مخفي»نین ۱۹۰۵-جی ایل ۲۳ مارت تاریخلي ۷-جی ایجلاسیندا گئدن موذاکیره‌دن بیر حیصه‌سین بورادا قئید ائدیریک:

سئید احمد - بو ایکي موجتهیدین آراسیندا بیرلیک یارانسایدي موعئین ایش گؤرمک اولاردي.

ذولریاستئین - بو ایش اوچون موعئین شخصلر سعی گؤستریرلر، بو جهتدن آرخایین اولمالیسینیز. گؤستریلن سعیلرین نتیجه‌سی تئزلیکله آشکارا چیخاجاقدیر.

ناظیم اولایسلام-نئچه گون بوندان قاباق رشتلي مؤعتمدولایسلام طباطبایی ایله گؤروشه‌رک، بیرلشمک حاقیندا بئهبهانی‌نین تکلیفیني اونا سؤیله‌میشدیر. طباطبایی اولجه تکلیفیي رد ائتمیش، لاکین سونرا: «سئید عبدوللا شخصی مقصدلرینی بیر کنارا آتاراق، عوموموت منافعی، جمعیت منافعی اوغروندا چالیشماق ایسترص، من اونونلا همکارلیق ائتمگه حاضیرام» - دئیه، جاواب وئرمیشدیر.

ناظیم اولشریعه-«...اگر بو ایکي سئید بیرلشیب همکارلیق ائتصلر، بیز اؤز مقصدیمیزه نایل اولا بیلریک» (۵٤۹).

«انجومن مخفي» و اینقیلاب کومیته‌سی‌نین آردیجیل فعالیتلري نتیجه‌سینده ۱۹۰۵-جی ایل آپرئل آییندا طباطبایی ایله بئهبهاني گؤروشه‌رک، موطلقیته قارشی بیرگه حرکت ائده‌جکلري حاقیندا مساله‌نی موذاکیره ائدیب، راضیلیغا گلدیلر(۵۵۰). بونونلا دا اونلارین تاثیري آلتیندا اولان روحانیلرین، تئهرانین بیر نئچه بؤیوک دیني مکتبلری‌نین یوزلرله طلبه‌لري آراسیندا بیرلیک یاراندي. آیدیندیر کي، ایلک نؤوبه‌ده زحمتکئش و عئین حالدا دیندار کوتله‌لرین ظولمه و فلاکته قارشی کسگین اعتیراضلاریندان دوغان تاثیر روحانیلري بیرلشدیرمگه، موطلقیته قارشی آچیق موباریزه آپارماغا جوراتلندیرمیشدیر. بونونلا یاناشي اونلارین بیرلشمه‌لری اؤز نؤوبه‌سینده، او واختا قدر اؤز آرالاریندا بیرلیک یاراتماغا مووفق اولمایان بورژوازییاني، خوصوصیله بؤیوک تاجیرلري، آیری آلوئرچیلري، عوموميتله تئهرانین بازار اهالیسی‌نین بیرلشمه‌سی و حرکاتا جلب ائدیلمه‌سینه موثبت تاثیر باغیشلادي.

اینقیلاب کومیته‌سی بو شرایطدن ایستیفاده ائده‌رک، تیجارت بورژوازییاسینا منسوب اولان اؤز عوضولریندن: حاجی محمد حوسئین (خیاط)، میرزه محمود شیرازی، میرزه محمود (موتفیق) واسیطه‌سیله تئهران تاجیرلريني، حاجی محمدعلی شالفوروش و حاجی حبیب واسیطه‌سیله بازار اهالیسيني بیرلشدیرمگی، اونلارین نوماینده‌لری‌نین ییغینجاغینی تشکیل ائتمگه نایل اولدو(۵۵۱).

اینقیلاب کومیته‌سی حاجی سئید محمد علوي، حاجی محمدتقي شاهرودي، حاجی امین اولضرب، موعئین اولتوجار بوشئهري، حاجی محمدتقي بونکدار و باشقالاریندان یارانمیش ییغینجاق واسیطه‌سیله بوتون تئهران بازاريني موطلقیته قارشی حرکاتین گوجلو دایاق مرکزلریندن بیرینه چئویرمیش اولدو(۵۵۲).

قئید ائتمک لازیمدیر کي، او دؤورده بازار اؤلکه‌نین ایقتیصادی مرکزي مفهومونو ایفاده ائدیردی. بازارین اونلارلا وارلي تاجیرلري، سلمچیلریندن باشقا، خیردا بورژوا طبقه‌لرینه منسوب اولان مینلرله اورتا و کیچیک آلوئرچیلري، ائله‌جه ده صنعتکار، صنعتکار فهله‌سی، حتا یاریمپرولئتار وضعیتینده اولان ان کیچیک الوئرچیلري، هامیسی بیرلیکده بازار اهالیسی مفهومونون مضمونونو تشکیل ائدیردیلر. بونا گؤره ده بازارین بیرلشمه‌سی دئدیکده میلی بورژوازییانین بؤیوک نوماینده‌لریندن توتموش، یاریمپرولئتاریاتا قدر شهرین موختلیف سیلک و طبقه‌لری‌نین بیرلشمه‌لری کیمي موهوم مساله‌نین حیاتا کئچیریلمه‌سیني، اؤلکه‌نین ایقتیصادی مرکزی‌نین سیاسی موباریزه مئیدانینا چئوریلمه‌سی کیمي باشا دوشمک لازیمدیر. دئمه‌لی، ۱-جی.ک. اؤزونون بو موهوم تشبوثو و تدبیري ایله نوفوذلو موجتهیدلري و اونلارین تاثیري آلتیندا اولان چوخلو روحانیلري، مدرص طلبه‌لريني شهر بورژوازییاسیني، اون مینلرله بازار اهالیسیني، نتیجه‌ده شهرین بوتون زحمتکئش و یوخسول اهالیسیني بیرلشدیره‌رک، موطلقیته قارشی بؤیوک بیر قووه یاراتماقدا موهوم عملی ایشین حیاتا کئچیریلمه‌سینه نایل اولموشدو.

دوغرودور، اینقیلابین عرفه‌سینده و باشلانغیجیندا حرکاتین باشیندا روحانیلر دایانیردي. خوصوصیله بئهبهاني و طباطبایی‌نین گؤستریشلري و همچینین بو موجتهیدلرین اطرافیندا اولان روحانیلرین مصلحتلري حرکات اوچون موهوم رول اوینايیردي. لاکین موباریزه‌نین اساس حل‌ائدیجی مرحله‌لرینده ایستیقامتوئریجي و رهبر رول ۱-جی.ک.-نین ایختیاریندا ایدی. حرکاتا قوشولموش قووه‌لرین موختلیف حیصه‌لری‌نین قاباقجیللاري و باشچیلاري سیراسیندا ای.ک. عوضولری فعال ایشتیراک ائدیر، اینقیلابي قووه‌لر آراسیندا علاقه یاراتماقلا، اونلارین حرکت بیرلیگیني تشکیل ائدیر و بئله‌لیکله حرکاتین موتشکیل‌لشمه‌سینده موهوم رول اوینايیردیلار.

قاباقدا قئید ائدیلدیگی کیمي، بورادا ایرانین مشروطه اینقیلابي تاریخی‌نین ایشیقلاندیریلماسی مساله‌سی قارشییا قویولمامیشدیر. مشروطه اینقیلابي، اونون کاراکتئري و بوتون خوصوصیتلري بیر چوخ مولیفلر طرفیندن، او جومله‌دن بار-رومئنسکي، ق. آرتونیان و خوصوصیله م. س. ایوانوف طرفیندن چوخ گئنیش و اطرافلي صورتده ایضاح ائدیلمیشدیر(۵۵۳). بورادا آنجاق ایرانین سیاسی جمعیتلري و تشکیلاتلاری‌نین یارانمالاري و فعالیتلریله علاقه‌دار اولان حادیثه‌لردن قیسا معلومات وئریلمه‌سینه سعی گؤستریله‌جکدیر.

۱۹۰۵-جی ایل ایران خالقلاری‌نین موباریزه حرکاتی تاریخینده ضیدیتلرین کسگینلشمه‌سی، موترقی قووه‌لرله ایرتیجاعچی قووه‌لر آراسیندا توققوشمالارین گوجلنمه‌سی دؤورو ایدی. ایران خالقلاری‌نین اویانماسی، اونون دموکراتیک حرکاتی‌نین گوجلنمه‌سینده ۱۹۰۵-جی ایل روس اینقیلابی‌نین ایلهاموئریجي، درین تاثیرائدیجي رولو اولموشدور. و. ۱-جی. لئنین یازمیشدیر: «روسیاداکي ۱۹۰۵-جی ایل حرکاتی‌نین آردینجا دموکراتیک اینقیلاب بوتون آسیاني – تورکیه‌ني، ایراني، چیني بوروموشدور...»(۵۵٤).

۱-جی.ک.-نین گؤرکملي عوضولریندن سئید جمال‌الدین ایصفاهانی‌نین، «انجومن مخفي»یه منسوب اولان واعیظلرین تئهران مسجیدلرینده، دیني مکتبلرده، روحانیلرین ائولرینده مینلرله اهالی قارشیسیندا ظولمه و موطلقیته قارشی چیخیشلاریندا روسیادا باش وئرمیش خالق اینقیلابیندان، روس اینقیلابچیلاری‌نین چار موطلقیتینه قارشی باریشماز موباریزه‌سیندن، اونلارین فداکارلیقلاریندان دانیشمالاري(۵۵۵)، همچینین روسیا ایله دایم علاقه‌ده اولان تیجارت بورژوازییاسی‌نین، خوصوصیله قونشو زاقافقازییانین صنایع مرکزلرینده اولموش ایرانلي فهله‌لرین، روس اینقیلابي حاقیندا جانلي و ماراقلي معلومات یایمالاري ایرانین زحمتکئش کوتله‌لریني اویادیر، موباریز قووه‌لري روحلاندیریر و قطعی حرکته جوراتلندیریردي. دؤولت‌آبادي بو بارده بئله یازیر: «روس اینقیلابي ایرانلیلارین دونموش فیکرینده حرکت یاراتدي، بو اینقیلاب ایرانلیلاري اؤز حؤکومتلرینه قارشی، بو حؤکومتی مودافیعه ائدن باشقا ایستیبداد دؤولته قارشی موباریزه‌ده روحلاندیردي...»(۵۵٦.)

۱۹۰۵-جی ایلده خاریجدن گتیریلن ماللارین، خوصوصیله قندین قیيمتي باهالانمیشدي. عئین الدؤوله اونا قارشی چیخیش ائدن تاجیر و روحانیلردن قیصاص آلماق اوچون، عوموميتله موباریز قووه‌لري قورخوتماق، اونلاري حرکاتدان اوزاقلاشدیرماق مقصدیله قند مساله‌سینی بهانه ائده‌رک، ۱۹۰۵-جی ایل دئکابرین ۱۲-ده ۱۷ نفر تاجیري حبس ائتدیریر کي، اونلارین سیراسیندا سئیدلردن ده وار ایدی. باش ناظیرین امریله حبس ائدیلمیش تاجیرلر مؤحکم دیولورلر(۵۵۷). بو حادیثه تاجیرلرین و روحانیلرین هیجانینا سبب اولدوغوندان، بوتون بازار تعطیل ائدیر. میلی بورژوا طبقه‌لری، خیردا بورژوازیا، صنعتکارلار سیلکینه منسوب اولان مینلرله اهالی بؤیوک موجتهیدلرین ائولرینه توپلاشاراق، حؤکومته قارشی اعتیراض ییغینجاقلاري ترتیب ائتدیلر(۵۵۸). بو زامان شئیخ فضل اوللاه نوري و شاهین قوهومو ایمامجومعه‌نین موطلقیت طرفینده اولمالاري گئنیش کوتله‌لر اوچون آشکارا چیخمامیشدي. تاجیرلردن، بازار اهالیسیندن بیر دسته اونلاري دا اعتیراضا قوشولماغا چاغیریردیلار. ایمامجومعه باش ناظیر عئین اولدؤوله ایله گیزلي راضیلاشدیقدان سونرا فیتنه‌کارلیق مقصدیله خالقلا بیرلیکده شاه مسجیدینه گئتمگه راضیلیق وئریر.

۱۹۰۵-جی ایل دئکابرین ۱۳-ده موباریز کوتله‌لر، همچینین بئهبهاني، طباطبایی و باشقالاري دا مسجیده توپلاندیلار. ۱-جی.ک.-نین باشچیلاریندان سئید جمال‌الدین ایصفاهاني اؤز هیجانلي نیطقي ایله موطلقیتین چیرکین عمللرینی ایفشا ائتدیکده ایمامجومعه ناطیقه هوجوم ائده‌رک، اونو کافیر و بابي آدلاندیردي. قاباقجادان حاضیرلانمیش پرووکاتورلار سئیدي چکیب مینبردن آشاغي سالدیلار، ییغینجاق بیربیرینه قاریشدي، بیر نئچه نفر ده یارالاندي(۵۵۹). حرکت باشچیلاري ایرتیجاعنین فیتنه‌کارلیغیني باشا دوشدوکده قانلي توققوشمانین قارشیسیني آلماق اوچون مسجیدي ترک ائدیب گئتدیلر. دئکابرین ۱٤-ده تئهرانین گؤرکملي روحانیلریندن بئهبهاني، طباطبایی، شئیخ مورتوضا آشتییاني، صدرولعولما، سئید افجه‌یي، میرزه موصطافا آشتیاني، سئید محمدصادیق کاشاني، سئید محمدریضا قومي باشدا اولماقلا، یوزلرله دیني مکتب طلبه‌سی، مینلرله بازار اهالیسی اعتیراض علامتي اولاراق، شاه‌عبدولعظیمده بست اگلشمک مقصدیله تئهراني ترک ائتدیلر. حؤکومتین سیلاحلی قوئولری‌نین سعیینه باخمایاراق، اهالی دسته-دسته شاه‌عبدولعظیمه گئدیب، بست اگلشنلره قوشولوردو(۵٦۰).

مشروطه اینقیلابی‌نین باشلانقیجي سایيلان دئکابر حادیثه‌لری‌نین تشکیلینده «انجومن مخفي»نین، خوصوصیله ۱-جی.ک.-نین تشکیلاتچي رولو اولموشدو. دئکابرین ۱۲-ده حؤکومت طرفیندن قند تاجیرلری‌نین دؤیولدوگو، بازارین تعطیل ائتدیگي واختدا ۱-جی.ک. اؤزونون ۵ نفرلیک ایلک تشکیلاتلاري واسیطه‌سیله بازارین تعطیل ائدیلمه‌سینده، اهالی‌نین مسجیدلرده، روحانیلرین ائولرینده اعتیراض ییغینجاقلاري ترتیب ائتمه‌سینده یاخین و موتشکیل ایشتیراک ائدیردی. روحانیلرین شاه‌عبدولعظیمه کؤچمه‌لری، اورادا بست اگلشمه‌لری ایشینده ۱-

جی.ک.-نین تشویق‌ائدیجي رولو دا اهمیتلي ایدی. ۱-جی.ک. بو ایشده روحانیري مودافیعه ائده‌جگینه اؤز گؤرکملي عوضولری واسیطه‌سیله بئهبهانیي، طباطباییه سؤز وئرمیش و اونلاري روحلاندیرمیشدي. ۱-جی.ک. شهر اهالیسی‌نین بست اگلشنلره قوشولمالارینی تشکیل ائتمکده سعیله چالیشیر، بو ایش اوچون اونلارا وسایط، مادی یاردیم وئرمکده، اونلارین حتا عایله‌لرینه یاردیم گؤسترمکده فعالیت گؤستریردي. بو فعالیتین نتیجه‌سینده شاه‌عبدولعظیمده بست اگلشنلرین سایي ایکي مین نفره چاتمیشدي(۵٦۱). اونلارین گونده‌لیک خرجی‌نین اؤدنیلمه‌سینده ۱-جی.ک.-نین بؤیوک رولو واردي.

بست اگلشنلره موختلیف شخصلر طرفیندن یاردیم گؤستریلیردي. بعضی فردي و شخصی علاقه‌لره باخمایاراق ۱۹۰۵-جی ایل دئکابرین ۱٤-دن ۱۹۰٦-جی ایل یانوارین ۱۲- قدر بستچیلرین خرجی‌نین اؤدینلمه‌سی مونتظم صورتده ۱-جی.ک. واسیطه‌سیله تشکیل اولونموشدو. ۱-جی.ک. بو ایشه لازیم اولان مادی وسایطی ۱-جی.ک. تشکیلاتینا منسوب اولان تاجیرلردن کومیته‌نین وارلي عوضولریندن توپلاییر و حتا اؤز شخصی مقصدي اوچون حرکاتدان ایستیفاده ائتمک ایسته‌ین سالاراولدؤوله‌نین مادی یاردیمیني دا قبول ائدیردی(۵٦۲).

م. س. ایوانوفون یازدیغینا گؤره شاه‌عبدولعظیم بستچیلري حادیثه‌نی باشقا شهرلره خبر وئرمک، عئین اولدووله‌یه قارشی بوتون اؤلکه‌ده اعتیراض تشکیل ائتمک مقصدیله قوما ایصفاهانا و باشقا شهرلره ده آداملار گؤندریردیلر(۵٦۳).

۱-جی.ک. بست اگلشنلرله سیخ علاقه ساخلاماق، اونلارین ضروري احتیاجلارینی اؤده‌مک، اونلاردا موباریزه روحونو یوکسلتمک و س. مقصدیله اؤزونون باجاریقلي عوضولریندن سئید محمدریضا موساوات، جلا اولممالیک ایرج میرزه عبدولخالیق گیوه‌چي، صحافباشي، موعئین نیظام، آغا محمد حوسئین تاجیر (خیاط)، میرزه مؤحسون، سئید عبدولواهاب سئید جمال‌الدین ایصفاهانیني بستچیلر سیراسینا داخیل ائتمیشدی(۵٦٤). «انجومن مخفي»نین گؤرکملي عوضولریندن ایص شئیخ محمد واعیظ شاه عبدولعظیمده تشکیل اولونان ییغینجاقلاردا موطلقیت، اونون عدالتسیزلیگینه قارشی، آزادلیغین و برابرلیگین فایدالاري حاقیندا نیطقلر سؤیله‌ییر، کوتله‌لری اؤلکه‌ده حؤکم سورن حوقوقسوزلوغا قارشی موباریزه‌یه چاغیریردي(۵٦۵). بستچیلري روحلاندیرماق مقصدیله ۱-جی.ک. اؤز عوضولریندن شئیخ مهدی‌نین باشچیلیغی ایله ٦۰ نفر دیني طلبه‌نین بستچیلره قوشولماسیني تشکیل ائتدی. شئیخ مهدی ایرتیجاعچی روحانیلرین باشچیلاریندان اولان شئیخ فضل اوللاه نوری‌نین اوغلو ایدی. او، ۱-جی.ک.-یا داخیل اولاراق سئید اسدوللاه خرقاني، مجلیسی ایصفاهاني، میرزه ایبراهیم خان مونشي و سولطانولعولما ایله بیرلیکده ۵ نفرلیک ایلک تشکیلاتلاردان بیرینده ایشتیراک ائدیردی(۵٦٦). شئیخ مهدی تشکیلات طرفیندن اونا تاپشیریلان وظیفه‌لری صداقتله یئرینه یئتیریر، موطلقیته قارشی موباریزه‌ده فداکارلیق گؤستریردي. شئیخ مئهدی‌نین بستچیلره قوشولماسی ایرتیجایا قارشی گؤزه چارپان ضربه ایدی. ۱-جی.ک.-نین بو کیمي تدبیرلري موطلقیته قارشی موباریزه آپاران جبهه‌نین نوفوذونو آرتیریر و اونون سیرالاریني مؤحکملندیریردي.

عئین الدؤوله بستچیلري داغیتماق اوچون شاه عبدولعظیمه سیلاحلی قووه گؤندردي. سیلاحلی قووه‌لرین باشچیسی امیر باهادیرلا روحانیلر آراسیندا اوزون موذاکیره اولدو. او، یالان وعدلرله روحانیلري بستدن چیخاراراق، اونلاردان چوخونو سورگون و بعضیلرینه دیوان توتماق امرینی ایجرا ائتمه‌لی ایدی. سیلاحلی قووه‌لرین ضابیطي «انجومن مخفي»نین گؤرکملي عوضولریندن بیري موعئین حوضور بستچیلري بو حیله‌دن خبردار ائتدي(۵٦۷). روحانیلر بستي ترک ائتمه‌دیلر. امیر باهادیر اونلاري سیلاح گوجونه بستدن چیخاراجاغیني بیلدیردي. ۱-جی.ک. حادیثه‌نین قانلي توققوشما ایله نتیجه‌لنه‌جگیني تئهرانداکي عوثمانلي سفیري واسیطه‌سیله شاها چاتدیردیقدا، سارای طرفیندن امیر باهادیر شاه عبدولعظیمدن گئري چاغیریلدی(۵٦۸).

۱-جی.ک.-نین موباریزه‌ده مووفقیت قازانماق اوچون ایشلتدیگي تدبیرلردن بیري ده موختلیف واسیطه‌لردن ایستیفاده ائده‌رک، بیلاواسیطه شاها تاثیر گؤسترمکله، اونو گوذشته گئتمگه وادار ائتمک ایدی. ۱-جی.ک.-نین بو ساحه‌ده ایستیفاده ائتدیگي واسیطه‌لردن بیري عوثمانلي سفیري شمس‌الدین بیگ ایدی. کومیته اؤز عوضولریندن عوثمانلی سفیرلیگینده ایشله‌ین خان شؤوکت واسیطه‌سیله گؤروشلر تشکیل ائده‌رک، میرزه یحیا دؤولت‌آبادي ایله شمس الدین بیگ آراسیندا علاقه یاراتمیشدي. ۱-جی.ک. بو واسیطه ایله نه‌اینکی سیاسی فایدالي معلومات الده ائده بیلیر، همچینین بیر چوخ مساله‌لری شاها چاتدیرماقدا سفیردن ایستیفاده ائدیردی(۵٦۹). آیدیندیر کي، عوثمانلی خیلافتي ایرانین اینقیلابي حرکاتی‌نین غدار دوشمني ایدی. لاکین اونون تئهرانداکي سفیري شمس الدین بیگ دئییلنلره گؤره اینقیلابچیلارا رغبت بسله‌ییردي. اینگیلیس دیپلوماتي آرتور هاردینق شمس الدین بیگین تورکییه‌ده گیزلي تشکیلاتلاردان بیرینه منسوب اولان حقیقی بیر صوفي اولدوغونو قئید ائتمیشدیر(۵۷۰).

۱-جی.ک. شاهي گوذشته گئتمگه مجبور ائتمک اوچون باشقا واسیطه‌لره ده ال آتیردي. ۱۹۰٦-جی ایل یانوارین ۱۱-ده شاه تئهرانین کوچه‌لرینده کئچرکن، تاماشایا دایانمیش اهالی ایچریسیندن بیر قادین شاها عریضه وئره‌رک اوراداجا آرادان چیخیر. م. ملکزاده‌نین یازدیغینا گؤره، عریضه ۱-جی.ک. طرفیندن حاضیرلانمیشدي، اورادا تاپانچا توتموش قیرمیزي بیر ال چکیلمیش و اونون آلتیندا: «ائی میلت خزینه‌سی حسابینا بوتون عؤمرونو عئیشده کئچیرن، خالقی‌نین قارا و بدبخت حیاتیندان خبري اولمایان شاه! اگر اطرافیندا توپلانان ظولمکارلارین الینی تئزلیکله خالقین اوزریندن گؤتورمه‌سن، اگر آوروپادا گؤردویون موترقی اؤلکه‌لرده اولدوغو کیمي، میلت طرفیندن

سئچيلميش نوماينده‌لردن عدالت مجليسی تشكيل ائتمه‌سن، قطعی صورتده اؤلدوروله‌جكسن»(۵۷۱)- سؤزلري يازيلميشدي.

همين گونلرده عئين الدؤوله بست اگلشن روحانيلرين ياخين آداملاري ايله گؤروشلر تشكيل ائده‌رك، اونلاري پوللا ديله گتيرمكله باشچيلار آراسيندا نيفاق ياراتماغا و بستي داغيتماغا چاليشيردي. ١-جی.ک. اؤز تدبيري و فعاليتی ايله بو فيتنه‌كارليغين قارشيسيني آلا بيلدي. كوميته اولجه بستچيلرين، خوصوصيله روحاينلرين مادی احتياجلاريني اؤده‌دي(۵۷۲)، سونرا بست اگلشنلره خيطابن نشر ائتديگي موراجيعتنامه ايله موباريزه جبهه‌سينه گوجلو بير تكان وئردي. ١-جی.ک.-نين مركزي تشكيلاتلاريندان بيرينده حاضيرلانيب، ژئلاتينده چاپ ائديلميش، تئهراندا و شاه‌عبدولعظيمده گئنيش يايليميش موراجيعتنامه‌نين مضمونو بئله ايدی: «ائی بست اگلشن موباريزلر، اويانين، حركاتين باشيندا دوران روحانيلرين اوغلانلاري، ياخين آداملاري عئين الدؤوله ايله گيزلي سازيشه گيره‌رك، اؤز خوصوصی منافعلري موقابيلينده سيزلري الی باغلي صورتده ظولمكارلارا تسليم ائتمك ايسته‌ييرلر... ائی عدالت نامينه عوصيانا قوشولان روحانيلر! دونيانين ترقيپرور خالقلاري سيزين عوصيانا قوشولمانيزدان خبردار اولموشلار. اونلار ايراندا ظولم و عدالتسيزليگين آلت-وست ائديلمه‌سيني گؤزله‌ييرلر. سيز هئچ بير ظولمكاردان قورخمادان، باشلانميش خالق عوصياني واسيطه‌سيله اؤز هموطنلرينيزي اسيرليک زنجيريندن خيلاص ائديب، سعادته چاتديرماق اوچون لياقتلي ايجتيماعی خاديم اولمانيزي بوتون دونيايا گؤسترمه‌ليسينيز...»(۵۷۳).

بوندان علاوه، ١-جی.ک.-نين عوضولريندن ٤ نفر سئيد محمدريضا موساوات، جلال اولمماليک ايرج ميرزه، عبدولخاليق گيوه‌چي، صحافباشي روحانيلره منسوب اولان آداملارين عئين الدؤوله ايله موذاكيره آپاراراق، شخصی منافعلري اوچون بستي پوزاجاقلاري تقديرده سئيد عبدوللاه بئهبهاني ايله سئيد محمد طباطبايني اؤلدورمک قرارينا گلديكلريني آچيق صورتده اعلان ائتديلر(۵۷٤). بو خبرين يايیلماسی بستچيلر ايچريسينده درين هيجانا سبب اولدو. طباطبايی اؤز چيخيشيندا عئين الدؤوله ايله موذاكيره آپاران قارداشي سئيد احمدين حركتيني پيسله‌دي(۵۷۵). بئله‌ليكله عئين اولدؤوله‌نين فيتنه‌كارليغي باش توتمادي، موطلقيت بستچيلر قارشيسيندا، خالق حركاتی قارشيسيندا گوذشته گئتمگه، اونلارين بير سيرا طلبه‌لريني قبول ائتمگه مجبور اولدو.

م.س.ايوانوف چار حؤكومتی مامورلاريندان ساموفون معلوماتينا اساسلاناراق بئله يازميشدير: «بو حاديثه‌ده پايتاختين حربچيلري ايچريسينده ده ناراضيليق باش وئرميش، اونلاردان بير حيصه‌سی حؤكومتين روحانيلره قارشی وئره‌جگي امرلري ايجرا ائتميه‌جكلريني بيلديرميشلر. بونا گؤره ده، ساراي گوذشته گئتمگه و طلباتين بعضيلريني قبول ائتمگه مجبور اولموشدور»(۵۷٦). لاكين شاه عبدولعظيم حاديثه‌سيله علاقه‌دار حربچيلر ايچريسينده ناراضيليغين باش وئرمه‌سينه ايران ماخذلرينده هئچ بير معلوماتا تصادوف ائديلمير.

حركات باشچيلاری‌نين حؤكومته وئرديكلري ۸ ماده‌ليک طلبده روحاني سيلكی‌نين منافعئينی مودافيعه ائدن ماده‌لردن علاوه، اهالی‌نين ديگر صينيف و طبقه‌لری‌نين منافعئينه اويغون اولان بير نئچه ماده وار ايدی: «ايرانين هر طرفينده عدالتخانا تاسيس ائديلسين»، «بئلژيكالی نوبز گؤمروک و ماليه ايشلريندن كنار ائديلسين»، «علايدؤوله تئهران حؤكمرانليغيندان گؤتورولسون»(۵۷۷) كيمي طلبه‌لر عوموممخالق منافعئينی عكس ائتديرن طلبلر ايدی. روحاينلر بست مودتيني اوزاتماماق اوچون بو طلبلرله كيفايتلنميش، حركاتين اساس مقصدي اولان موطلق مونارخييانين مؤعتديل، كونستيتوسيالي مونارخييا ايله عوض ائديلمه‌سيني اؤز طلبلرينه داخيل ائتمه‌مشيديلر.

شاهين وئرديگي فرماندا بوتون وطنداشلارين قانون قارشيسيندا برابر اولاجاغي، عدالتخانا تاسيس ائديله‌جگی وعد ائديليردي. بونونلا ياناشي، علايدؤوله و كئرمان واليسی ده وظيفه‌دن كنار ائديلديلر. چوخ ايشلنن ماللارين قيمتيني موعئين ائتمک مقصديله تئهران اهاليسی طرفيندن سئچيلميش بير شورا ياراديلاجاغينا دا سؤز وئريلدي.

يانوارين ١٢-ده بستچيلري طنطنه ايله شهره قايتارديلار، اونلارين باشچيلاري اولان روحانيلر شاه و باش ناظير طرفيندن حؤرمتله قبول اولوندولار. خاريجي مطبوعات بو مووفقيتي ايراندا كونستيتوسيالي مونارخييانين برقرار ائديلمه‌سی كيمي باشا دوشه‌رک خبرلر يايدي(۵۷۸). بو حاديثه «حبل المتين» قزئتي طرفيندن ايراندا شورا مجليسی‌نين تشكيل ائديلمه‌سی كيمي گؤستريلدي(۵۷۹). م. س. ايوانوف دا ساموفون معلوماتينا اساسن پايتاخت اهاليسی بو حاديثه‌نی شاه طرفيندن كونستيتوسيا وئريلمه‌سی كيمي باشا دوشدويونو و اهالی‌نين واختدان اول سئويندیگيني قئيد ائتميشدير(۵۸۰).

سونراكي حاديثه‌لر گؤستردي كي، شاه و باش ناظير وئرديكلري وعدلري يئرينه يئتيرمک فيكرينده اولماييب ايستيبداد اوصولونو داها دا قووه‌تلنديرمک اوچون اونلار آنجاق مانئور ائديرديلر.

يانوارين ١٢-ده بستچيلرين تئهرانا قاييتديقلاري واختدان آوقوست آيی‌نين اولينه‌دک مودت عرضينده موطلقيتله اينقيلابچيلار آراسيندا آراسی كسيلمز داوام ائدن گرگين موباريزه‌ده موطلقيتين حيله و جينايتلرينه قارشی ١-جی.ک.-نين موهوم فعاليتی اولموشدور.

فئورال آيی‌نين آخيريندا ١-جی.ک.-نين باشچيلاريندان سئيد جمال‌الدين ايصفاهانی‌نين تئهراندان سورگون ائديلمه‌سی اهالی‌نين ناراضيليغينا و اعتيراضينا سبب اولدو. بو حاديثه ايله علاقه‌دار ١-جی.ک.-نين نشر ائتديگي

ورقده چوخ آیدین اولاراق خالقي قاندا بوغماغا جهد ائدن عئین الدؤوله کیمیلردن مرحمته احتیاج اولمادیغي قئید ائدیلیر، خالقي و اؤلکه‌نی ظولمدن، عدالتسیزلیکدن خیلاص ائتمک اوچون یئگانه نیجات یولونون آنجاق بوتون مظلوم طبقه‌لرین بیرلشیب، عمومی بیر عوصیان یولو ایله موطلقیتین چوروک کؤکونون کسیلمه‌سینده اولدوغو گؤستریلیردي(۵۸۱).

ایرتیجاع لاقئري(بؤلوگو) اؤز سیاستیني حیاتا کئچیره‌رک کونستیتوسیا و ایصلاحات طرفدارلارینی بیر-بیر سورگون ائدیردی. کوتله‌لرین اعتیراضي نتیجه‌سینده جمال‌الدین ایصفاهانی‌نین مارت آییندا سورگوندن قایتاریلماسی اوچون گؤستریش وئریلمه‌سینه باخمایاراق، آپرئل آیی‌نین اوللرینده تیجارت ناظیري ساعد دؤوله(۵۸۲) و دوکتور محمد خان احیاولمولک (۵۸۳) تئهراندان سورگون ائدیلدیلر(۵۸٤). مای آییندا ایص ۱-جی.ک.-نین گؤرکملي عوضولریندن «مکتب» قزئتی‌نین رئداکتورو میرزه حسن روشدیه، «ادب» قزئتی‌نین رئداکتورو مجدولایسلام کئرماني و ایستامبولدان یئنیجه قاییتمیش میرزآغا ایصفاهاني توتولاراق، هر اوچو کلات زیندانینا گؤندریلدي(۵۸۵).

۱-جی.ک. حؤکومتین بو ایشلرینه قارشی اعتیراض ائده‌رک، اؤز نؤوبتي ورقه‌سینده بئله یازیردي: «ائی اؤز منافعئیندن باشقا هئچ بیر شئیي گودمه‌ین روحانیلر! ائی اهالی، بیز شاه‌عبدولعظیمده دفعه‌لرله دئدیک کي، بو شاها و بو ناظیره (عئین اولدؤوله‌یه - ش. ت.) ایناناماق اولماز. اونلار خالقي آلداتماق، بستچیلري تئهرانا قایتارماقدان باشقا هئچ بیر مقصد داشیمیرلار... سیز بیزیم دئدیکلریمیزي قبول ائتمه‌دینیز، اونلارا ایناندینیز. ایندي بیز سیزدن سوروشوروق: وئریلمیش وعدلر، حتا شاهین یازیلي امري نه اوچون ایجرا ائدیلمه‌دي؟...»(۵۸٦). ۱-جی.ک. اؤزونون یایدیغي چوخلو ورقه‌لرله موطلقیتی ایفشا ائتمکدن علاوه، روحانیلري حؤکومته تضییق گؤسترمگه مجبور ائدن یازیلارلا دا چیخیش ائدیر، روحانیلري لیبئراللیغدا، ظولمکارلارا ایمکان یاراتماقدا تؤحمتلندیریر، کوتله‌لری بیرلشدیرمکده اونلاري فعالیته چاغیریردي. ۱-جی.ک.-نین کسگین تنقید و تضییقلري قارشیسیندا روحانیلر، خوصوصیله طباطبایی سارایا دفعه‌لرله موراجیعت ائده‌رک عدالتخانا تاسیس ائتمک حاقیندا وئریلمیش وعدین ایجراسیني طلب ائتمیشدی. موطلقیت بو طلبلره نه‌اینکی موثبت جاواب وئرمه‌میش، حتا روحانیلر آراسیندا نیفاق سالماغا، حرکات باشچیلارینی، خوصوصیله بئهباهانیني محو ائتمگه چالیشیردي.

موطلقیتین شیدتلی تعقیبلري و آزغین حرکتلرینه قارشی ماي و ایيون آیلاریندا بازاردا و مدرس طلبه‌لري ایچریسینده یئني، گیزلي قروپلارین یارانمالارینا، اونلارین موطلقیته قارشی، خوصوصیله اهالیني قورخوتماق اوچون مینلرله سیلاحلی قووه‌نین تئهرانا و اونون اطرافینا گتیریلمه‌سین، شهرده خوصوصی وضعیت اعلان ائدیلمه‌سینه قارشی یاییقلاري سیاسی ورقه‌لره تصادوف اولونور(۵۸۷). بو کیمي قروپلار اهالی‌نین شیدتلی هیجاني ایله علاقه‌دار اولاراق مووقتي توپلاندیقلارینا گؤره، اونلارین فعالیتیندن موهوم معلومات الده ائدیلمه‌میشدیر. لاکین همین واختلاردا تئهراندا متبعه فهله‌لري طرفیندن ایراندا ایلک دفعه اولاراق فهله ایتیفاقي یارادیلمیش و فعالیته باشلامیشدیر. بورادا فهله ایتیفاقلاری‌نین یارانماسی و فعالیتی حاقیندا گئنیش ایضاحات وئریلمیه‌جکدیر. ایراندا فهله صینفی‌نین تشکولو، فهله و همکارلار حرکاتی‌نین ایشیقلاندیریلماسی حاقیندا ز.ز. عبدوللایئو و علی شمیده‌نین اثرلرینده اطرافلي معلومات وئریلمیشدیر(۵۸۸).

ایرتیجاعچیلارین فیتنه‌کار مقصدي حرکاتین باشیندا دوران روحانیلره آیدینلاشدیقدان سونرا، اونلار اهالیني بیرلشدیرمگی، مؤحکم قووه یاراتماغا چالیشان ۱-جی.ک.-نین گؤرکملي عوضولری‌نین ایشتیراکي ایله «حؤوزه ایسلامي» و یا «انجومن ایسلامي» آدلانان رهبرلیک مرکزي یاراتدیلار. بو مرکزه روحانیلردن بئهبهاني، طباطبایی، شئیخ مورتوضا آشتییاني، شئیخ موصطافا آشتییاني، سئید جامال افجه‌یي، صدرولعولما، ۱-جی.ک. عوضولریندن شئیخ مهدی کاشي، سئید جمال‌الدین ایصفاهاني، ملیکولموتکلیمین، سئید محمدریضا موساوات و باشقالاري داخیل ایدیلر(۵۸۹). «حؤوزه ایسلامي»یه ایکینجي درجه‌لی روحانیلردن ده داخیل ائدیلمیشدی(۵۹۰). بو انجومن یاراندیقدان سونرا روحانیلر آچیق موباریزه‌یه باشلادیلار. اونلار بؤیوک و ایذدیهاملي ییغینجاقلار قارشیسیندا موطلقیتین چیرکینلیکلرینه، جینایتلرینه قارشی خالق کوتله‌لريني موباریزه‌یه چاغیریردیلار. ایيول آیی‌نین ۷-ده طباطبایی اؤز ائوینده تشکیل ائتدیگي ییغینجاقدا عئین اولدؤوله‌نین و موطلقیتین دیگر باشچیلاری‌نین ظولموندن، اؤزباشینالیغیندان، تئهراندا حؤکم سورن حربی وضعیتدن آیدین فاکتلارلا دانیشاراق، اونلاري ایفشا ائتدی. او، موطلقیتین فیتنه‌کار مقصدلریندن بحث ائده‌رک، عدالتخانا یاراتماسیني و خالقین دردلرینه علاج ائدن شاه و یوخسولون قانون قارشیسیندا برابرلیگیني تامین ائدن مجلیس یارادیلماسیني طلب ائتدی(۵۹۱).

۱-جی.ک.-نین گؤرکملي عوضولریندن شئیخ اولرییس اؤز ائوینده توپلادیغي ییغینجاقدا ایرتیجاعین جینایتلرینی ایفشا ائدیر، کوتله‌لری آزادلیق اوغروندا بیرلشمگه، موطلقیتی ییخماغا چاغیریردي. عئین الدؤوله شئیخ اولرییسی توتدورماق ایسته‌دیکده، او، عوثمانلی سفیرلیگینده بست اگلشدي(۵۹۲). اینگیلیس منبعلرینده شئیخ اولرییسین واختیله «ایتیحاد ایسلام» جریانینا منسوب اولدوغونا گؤره شمس الدین بیگ طرفیندن حیمایه ائدیلمه‌سی گؤستریلیر(۵۹۳).

«انجومن ایسلامي»، ۱-جی.ک. و دیگر سیاسی قروپلار طرفیندن موطلقیتین چیرکینلیکلری‌نین ایفشا ائدیلمه‌سی، اونون ظولملرینه قارشی کوتله‌لری موباریزه‌ده روحلاندیرمالاري اهالی ایچریسینده داوام ائدن اینقیلابي هیجاني آرتیریر، اونلاري گرگین توققوشمالارا حاضیرلاشدیریردی.

بو زامان عئین الدؤوله حرکات باشچیلارینی توتدورماق، اونلاري اوجقارلارا سورگون، بعضیلریني ایص محو ائتمک اوچون حاضیرلیق ایشي آپاریردي(٥٩٤). ١٩٠٦-جی ایل ایول آیی‌نین ۹دا تئهرانین ان گؤرکملي ناطیقلریندن «انجومن مخفي»نین عوضوو اولان شئیخ محمدین، ١-جی.ک. عوضولریندن سئید جامالدینین و ملیکولموتکلیمی‌نین توتولمالاري اوچون امر وئریلدي(٥٩٥). ایبولون ١٠-دا شئیخ محمد واعیظ سیلاحلی عسگرلر طرفیندن توتولاراق، زیندانا آپاریلدیقدا، اهالی و طلبه‌لر اونو عسگرلرین الیندن آلدیلار. عسگرلرله اهالی آراسیندا توققوشمادا عبدولحمید آدلی بیر طلبه هلاک اولدو، باشقا بیریسی یارالاندي. طلبه‌نین مئیتین تئهران کوچه‌لریندن کئچیریلیب، جومعه مسجیدینه آپاریلماسی گئنیش و ایذدیهاملي نومایشه چئوریلدي(٥٩٦). ١-جی.ک. اؤزونون ٥ نفرلیک گیزلي تشکیلاتلاري واسیطه‌سیله اهالی‌نین، خوصوصیله بازار اهالیسی‌نین مسجیده توپلانماسیني تشکیل ائتدی. مینلرله هیجانلانمیش اهالی جومعه مسجیدینده توپلاندیلار. مسجیده توپلانانلار اؤلکه‌ده عدالتخانا تاسیس ائدیلمه‌سی، عئین اولدؤوله‌نین حاکیمیتدن گؤتورولمه‌سینی طلب ائدیردیلر(٥٩٧). موطلقیتین مسجیده توپلانانلاري داغیتماق جهدلري باش توتمادي. ایبولون ١٢-ده سیلاحلی قووه‌لرله نوماییشچیلر آراسیندا باش وئرمیش توققوشمادا اونلارلا اینسان یارالاندي و هلاک اولدو. نوماییشده ٨٠ نفردن ١١٥ نفره قودر اؤلن اولموشدور(٥٩٨). سیلاحلی قووه‌لر مسجیدي موحاصیره‌یه آلاراق، خالقا قارشی تضییقي آرتیردیلار.

اهالی‌نین مسجیدده توپلانماسیني تشکیل ائتمکده، اونلاري موقاویمت گؤسترمگه روحلاندیرماقدا ١-جی.ک.-نین و «انجومن مخفي»نین بؤیوک فعالیتی اولموشدور. «انجومن مخفي»نین تشکیلاتچیلاریندان ناظیم اولاپسلام، شئیخ محمد فیلسوف و باشقالاري تئهران کوچه‌لرینده اهالیني توپلایاراق مسجیده آپارماقدا یورولمادان چالیشیردیلار(٥٩٩). ١-جی.ک.-نین گؤرکملي عوضولریندن میرزه مهدی مسجیدده اینتیظام یاراتماقدا، مدرس طلبه‌لری‌نین سیرالارینی مؤحکملندیرمکده فعالیت گؤستریردي(٦٠٠).

ایبولون ١٣ و ١٤-ده سیلاحلی قووه‌لرین شیدتلی تضییق گؤسترمه‌لرینه باخمایاراق، ییغینجاق داغیلمادي. ایبولون ١٥-ده اهالیني سیلاح گوجونه مسجیددن چیخارماق امري وئریلدیکده، روحانیلر مسجیدي، سونرا تئهراني ترک ائدیب، عیراقین نجف، کربلا شهرلرینه گئتمه‌لری اوچون ایمکان وئریلمه‌سیني حؤکومتدن طلب ائتدیلر. ساراي راضیلیق وئردي. ایبولون ١٦-دا موجتهیدلردن طباطبایی، بئهبهاني، ١-جی.ک. عوضولریندن بیر نئچه‌سی باشدا اولماقلا، یوزلرله مدرس طلبه‌سی، تاجیر، آلوئرچي، صنعتکار، ضیالي تئهراني ترک ائده‌رک، قوم شهرینه دوغرو یولا دوشدولر.

گؤروندویو کیمي، بورژوازیيانین تردودو روحانیلرین لیبئراللیغي و اونلاردان بعضیلری‌نین قورخاقلیغي اوزوندن موطلقیت مامورلاري بؤیوک اعتیراض ییغینجاغینی داغیدا بیلدیلر. ١-جی.ک. و «انجومن مخفي» تشکیلاتلاري روحانیلري موقاویمت گؤسترمگه واداز ائده بیلمه‌دی. ییغینجاقدان ایسته‌نیلن نتیجه الده ائدیلمه‌دي. لاکین حرکات باشچیلاری‌نین تردودو و ضعیفلیک گؤسترمه‌لری هیجانلانمیش کوتله‌لرین اینقیلابي احوالي-روحیه‌سیني ضعیفلده بیلمه‌دی. ١-جی.ک. کؤچنلرین سیرالاریني مؤحکملندیرمک مقصدیله اؤزونون باجاریقلي و گؤرکملي عوضولریندان بیر نئچه‌سیني اونلارلا قوشاراق قوما گؤندردي. ١-جی.ک. قوما کؤچنلرین حرکت وسایطی‌نین حاضیرلانماسیندا دا اونلارا یاردیم گؤستردي.

١-جی.ک. باشچیلاریندان ملیکولموتکلیمین، سئید جمال‌الدین ایصفاهاني و «انجومن مخفي»یه منسوب اولان شئیخ محمد واعیظ کؤچنلر سیراسیندا قوم شهرینه چاتدیقدان سونرا، اورادا کئچیریلن ییغینجاقلاردا آزادلیغین، قانوني حؤکومتین، کونستیتوسیا و میلی شورا مجلیسی‌نین اؤلکه و خالق اوچون اهمیتیندن بحث ائده‌رک، کوتله‌لری اویادیر، اونلاري موباریزه سیرالاریندا بیرلشمگه و موقاویمت گؤسترمگه چاغیریردیلار(٦٠١). ١-جی.ک. عوضولریندان میرزه مهدی یوزلرله مدراص طلبه‌سیني توپلایاراق، اونلارا حربی تعلیمات وئریر و آزادلیق اوغروندا وورو‌شمالارا حاضیرلاییردي(٦٠٢).

خالق حرکاتی‌نین گئنیشلنمه‌سی و گوجلنمه‌سی اوچون چالیشان ١-جی.ک. و «انجومن مخفي» تئهراندا باش وئرن بعضی دیگر حادیثه‌لرین تشکیلینده ده یاخیندان ایشتیراک ائتمیشلر. ایول نوماییشلري و مسجید ییغینجاقلاري داغیدیلدیقدان سونرا حؤکومتین آزغین حرکتلري، شیدتلی تعقیبلري موباریزلردن دیگر بیر دسته‌نی یئنی چاره یوللاري آختارماغا، یئني تدبیرلر گؤرمگه مجبور ائتدی. ١٩٠٦-جی ایل ایبولون ١٦-دا حاجی محمدتاغي بینکدار باشدا اولماقلا موخالیف و تانینمیش تاجیرلردن ۹ نفر اینگیلیس سفیرلیگینده بست اگلشدیلر(٦٠٣). اونلاردان حاجی محمدتاغي بینکدار «انجومن مخفي»یه، قارداشي حاجی حسن ١-جی.ک.-یا، حاجی محمود ایصفاهاني هم «انجومن مخفي»یه، هم ده ١-جی.ک.-یا منسوب ایدیلر. ایبولون ١٩-دا دیني طلبه‌لردن ٥٠ نفر بست اگلشنلره قوشولدولار(٦٠٤). بستین خبری‌نین یاییلماسی ایله علاقه‌دار اولاراق، ایبولون ٢٠-ده تئهراندا بوتون بازار تعطیل ائتدی، یوزلرله موللا، دیني طلبه، تاجیر، الوئرچي، صنعتکار اینگیلیس سفیرلیگینده بست اگلشدیلر(٦٠٥). ایبولون ٢٢ده بستچیلرین سایي مین نفره چاتدي(٦٠٦). ٢٣-ده تئهرانین یئگانه عالی مکتبي اولان دارولفونون طلبه‌لري، موعلیملری و همچینین دیگر مکتبلرین موعلیملری و بیر چوخ ضیالیلار بستچیلره قوشولدولار(٦٠٧). آووقوست آیی‌نین ٢-ده آرتیق بستچیلرین سایي ١٤ مین نفره چاتمیشدي(٦٠٨).

بستچیلرین بوتون گوندەلیک خرجلري حاجی تاغي بینکدار واسیطەسیله تامین اولونوردو. حتا بستچیلر سیراسیندا اولان یوخسوللارین، خوصوصیله یوخسول صنعتکارلارین و فهلەلرین عایلەلرینه ده وارلي تاجیرلر طرفیندن مادی یاردیمین تشکیلینده ۱-جی.ک.-نین و «انجومن مخفي»نین موهوم رولو وار ایدی.

«انجومن مخفي» عوضولریندن ناظیم اولایسلام کئرماني، شئیخ محمد فیلسوف بئهبهاني، ذولریاستئین کئرماني، فخرولایسلام، سئید عبدولحوسئین ایصفاهاني، شئیخ علی زرندي و باشقالاري، هر بیریسی باشینا بیر دسته توپلایاراق، سیاسی مسالەلر حاقیندا معلومات وئریر، قزئت اوخویور، مؤوجود وضعیتی ایضاح ائدیردیلر(٦٠٩). خوصوصیله دارولفونون طلبەلریەنین، موعلیملریەنین، دیگر مکتبلرین موعلیملریەنین و بیر چوخ ضیالیلارین بستچیلره قوشولمالاري، سیاسی مسالەلر حاقیندا، باشقا خالقلارین موباریزەسی، عوصیانلاري و اینقیلابلاري حاقیندا بستچیلره ماراقلي معلومات وئرمەلری، باشقا یئني-یئني موذاکیرەلر، دانیشیقلار اونلارین تفکورونده بؤیوک دگیشیکلیک یارادیردي. ناظیم اولایسلام گؤستریر کي، اهالیەنین توپلاندیغي باغ اونون اوچون بؤیوک سیاسی مکتبه چئوریلمیشدي(٦١٠).

دارولفونون طلبەلریەنین، موعلیملریەنین، عوموميتله تئهرانین گنج ضیالیلاریەنین اینقیلابي حرکاتا جلب ائدیلمەلرینده ۱-جی.ک.-نین موهوم تشکیلاتي رولو قئید اولونمالیدیر. هله، نئچه آی بو حادیثەدن اول ۱-جی.ک. اؤز عوضولریندن ظهیرولسولطان، یارمحمد خان، میرزه مهدی دؤولتآبادي، دوکتور رضا خان، همایون سیاح، مترجیم همایون فرهوەشي و باشقالاري واسیطەسیله جاوانلار تشکیلاتي یاراداراق، دارولفونون طلبەلریني، موعلیملریني، تئهرانین گنج ضیالیلاریەنین بؤیوک حیصەسینی بو تشکیلاتین سیرالاریندا بیرلشدیرمیشدي. ضیالیلارین بستچیلره قوشولماسی، عوموميتله بستچیلرین گوند-گونه کمیتجه آرتمالاري، کئیفیتجه گوجلنمەلری نتیجەسینده موطلقیتین تؤرتدیگي حیلەلر مووفقیتسیزلیگه اوغرادیغي کیمي، کوتلەلرین طلباتیەنین آرتماسینا دا موهوم تاثیر گؤستریردي. بستچیلر شاهدان روحانیلرین و عوموميتله قوما کؤچنلرین تئهرانا قایتاریلماسیني; عئین اولدؤولەنین حاکیمیتدن گؤتورولمەسیني; میلی شورا مجلیسیەنین تاسیس اولونماسیني، اینقیلاب دؤورونده شهید اولانلارین قاتیللریەنین جزالاندیریلماسیني و سورگون اولونانلارین تئهرانا قایتاریلمالاریني طلب ائدیردیلر(٦١١).

اؤلکەنین باشقا شهرلرینده اهالیەنین تئهراندا گئدن موباریزەیه همراي اولماسی، اوردودا خالق حرکاتینا رغبتین قووەتلنمەسی(٦١٢)، بیر نئچه ضابیطین خالقا قوشولماسی(٦١٣)، موطلقیتی جیدی تشویشه سالاراق اینقیلابچیلارین طلبلریني قبول ائتمگه مجبور ائتدی. ١٩٠٦-جی ایل آوقوست آییەنین ٥-ده شاهین فرماني ایله کونستیتوسیا حاقیندا قانون ایمضالاندي و بئلەلیکله اینقیلاب غالیب گلدي. موطلق مونارخییا اوصولی-ایدارەسی کونستیتوسیالي مونارخییا ایله عوض اولوندو.

آوقوستون ١٧-ده قومدان قاییدان موباریز بستچیلر خالق کوتلەلری طرفیندن بؤیوک طنطنه ایله قارشیلاندیلار. بستچیلر اینگیلیس سفارتخاناسیندان چیخدیلار، بازاري، دوکانلاري آچدیلار، شهرین هر طرفینده شنلیک مراسیمي کئچیردیلر(٦١٤).

آوقوستون ١٩-دا حرکات باشچیلاري، دؤولت ناظیرلري، اهالیەنین موختلیف صینیف و طبقەلریندن اوچ مین نفر توپلاناراق، طنطنەلی صورتده مووقتي مجلیسین یارادیلماسیني اعلان ائتدیلر(٦١٥). همین بیغینجاقدا میلی شورا مجلیسینه نوماینده‌لر سئچیلمەسی اوچون نیظامنامەه ترتیب ائتمک ایشي مووقتي مجلیس تاپشیریلدي. سئنتیابرین ٩-دا سئچگي نیظامنامەسی شاه طرفیندن ایمضالاندیقدان سونرا تئهراندا میلی شورا سئچگیلري باشلاندي. بو بؤیوک و تاریخي غلبه ایله علاقەدار اولاراق ۱-جی.ک. و «انجومن مخفي» تشکیلاتلاري اؤزلریەنین سیاسی و تشکیلاتي وظیفەلریني باشا چاتمیش حساب ائدەرک هر ایکي تشکیلات لغو اولوندو.

سئچکي نیظامنامەسینه گؤره تئهران و اونون اطراف رایونلاري ٦٠ نفر نوماینده سئچمک حوقوقونا مالیک ایدی(٦١٦). تئهران نومایندەلری آشاغي ترکیبده سئچیلمیشدیلر; شاهزاده و قاجارلاردان ٤ نفر; روحانیلردن و دیني مکتب طلبەلریندن ٤ نفر; تاجیرلردن ١٠ نفر; مولکدارلاردان و اکینچیلردن(٦١٧) ١٠ نفر; صنعتکارلاردان ٣٢ نفر(٦١٨) (هر سئخدن بیر نفر حسابي ایله). بوندان علاوه، سئچگي نیظامنامەسینه گؤره تئهران نومایندەلری سئچیلدیکدن سونرا، باشقا ویلایتلرین نومایندەلریني گؤزلمەدن میلی شورا مجلیسی ایشه باشلاماق حوقوقونا مالیک ایدی. اوکتیابر آییەنین ٧-ده بیرینجي مجلیس اؤز ایشینه باشلادي.

میلی شورا مجلیسی نومایندەلریەنین ترکیبینده آریستوکرات، مولکدار، روحاني و تاجیرلردن باشقا، تئهرانین اون مینلرله بازار اهالیسیني تمثیل ائدن ٣٢ صنعتکار و پئشه سئخیەنین هر بیریندن(٦١٩) بیر نفر نوماینده سئچیلمیشدي(٦٢٠)... او زامان حرکاتین اساس قووەلریندن بیري ساییلان سئخلري ایکي یئره آییرماق اولار: ا) بورایا پارچا، قند، چاي، ات، چؤرک، مئیوه، کؤمور، نئفت، پالتار، آیاققابي و سایره شئیلر ساتان موختلیف کیچیک و اورتا آلوئرچیلر داخیل ایدیلر; ب) بو سئخلره زرگرلر، دمیرچیلر، درزیلر، باشماقچیلار، پاپاقچیلار، دولگرلر، بنالار، رساملار، داش‌یونانلار، حصیر توخویانلار، کئچەچیلر، دباغلار، صابون‌بیشیرنلر، جیلیدچیلر و باشقالاري (امکله مشغول اولانلار) داخیل ایدیلر.

تئهران نوماینده‌لری سیراسیندا ۱-جی.ک. و «انجومن مخفي» تشکیلاتلاري عوضولریندن ده سئچیلمیشدیلر. اونلاردان میرزه طاهیر تونکابوني، میرزه محمود ایصفاهاني، حاجی سئید مورتوضا، حاجی محمد ایسماعیل ماغازه‌يي، حاجی محمد حوسئین امین اولضرب (او مجلیس صدری‌نین ایکینجي موعاويني سئچیلمیشدي)، حاجی محمدتاغي شاهرودي، حاجی محمدعلی شالفوروش، میرزه جاواد خان سعدولدؤوله و باشقالاریني گؤسترمک اولار(٦٢١).

مشروطه اینقیلابی‌نین دقیق ایزلنمه‌سی و اؤیرنیلمه‌سی بیر چوخ بورژوا مولیفلری‌نین یازدیقلاری‌نین عکسینه اولاراق گؤستریر کي، مشروطه اینقیلابي، تکجه روحانیلرین باشچیلیغي و رهبرلیگي ایله دئییل، گئنیش خالق کوتله‌لری‌نین البیر و واحید جبهه‌سینده یارادیلمیش سیاسی تشکیلاتلارین موهوم رولو اولموشدور. دوغرودور، روحانیلرین حرکاتا قوشولمالاري دیندار کوتله‌لری حرکاتا جلب ائتمکده، بورژوازییاني، خوصوصیله وارلي تاجیرلري جوراتلندیرمکده، ایرتیجاعچی روحانیلرین فیتنه‌کارلیغی‌نین قارشیسیني آلماقدا و بیر سیرا باشقا حادیثه‌لرده چوخ موهوم تاثیري اولموشدور. لاکین حرکاتین باشیندا گئدن همین روحانیلرین اؤزلریني بیرلشدیرمکده، بعضی حاللاردا اونلارین اؤزلرینده اولان تردودون، سوبیئکتیویزمین موختلیف واسیطه‌لرله قارشیسیني آلماقدا ۱-جی.ک. کیمي بیر تشکیلاتین بؤیوک رولو اولموشدور، همچینین حرکاتین گئدیشینده قارشییا چیخان مانعلري اورتادان گؤتورمکده، موباریز قووه‌لري بیرلشدیرمکده، شاه عبدولعظیم، قوم و اینگیلتره سفارتي بستلریني تشکیل ائتمکده، اونلارا مادی، معنوی، تشکیلاتي یاردیم گؤسترمکده، بوتون بو حادیثه‌لرده دوشمن قووه‌لری آراسیندا اولان ضیدیتلردن ایستیفاده ائتمکده ۱-جی.ک.-نین ایستیقامت‌وئریجي و حل‌ائدیجی فعالیتی اولموشدور.

بوتون بو موووفقیتلرله بیرلیکده، ایستر ۱-جی.ک.، ایسترص «انجومن مخفي» تشکیلاتي جهتدن موعاصیر، يئني تیپلي سیاسی تشکیلات سوییه‌سینه چاتا بیلمه‌میشلر. اونلار تشکیلات داخیلینده اؤز عوضولری‌نین حوقوق و وظیفه‌لریني ده آیدین صورتده موعینلشدیره بیلمه‌میشلر. بونون ان موهوم سببي، هر شئیدن اول، اوندان عیبارتدیر کي، ۱-جی.ک. و «انجومن مخفي» موعئین صینفین و یا طبقه‌نین قاباقجیل و موباریز دسته‌سی اولان تشکیلات کیمي دئییل، بو تشکیلاتلارین هر ایکیسی، خوصوصیله ۱-جی.ک. موطلقیته قارشی موباریزه آپاران بوتون صینیف و طبقه‌لرین نوماینده‌لریني اؤز سیرالاریندا توپلایاراق موباریزه آپارمیشدیر. بو تشکیلاتین عوضولری اؤزلری‌نین ایجتیماعی و صینفی منافعینه اویغون حرکت ائتمکله تشکیلات داخیلینده مؤحکم نیظام-اینتیظام یارادیلماسیني خئیلي چتینلشدیریردي. دیگر طرفدن تشکیلاتدا موهوم یئر توتان مولکدار، بورژوا صینیفلري کونستیتوسیا و میلی شورا مجلیسی الده ائتمگی اینقیلابین سون غلبه‌سی حساب ائده‌رک، سیاسی موباریزه‌نی دایاندیرمیش و حرکاتدان اوزاقلاشمیشلار.

۱-جی.ک.-نین ۵ نفرلیک ایلک تشکیلاتلاري موباریز قووه‌لري بیرلشدیرمکده، موباریزه‌نی تشکیل ائتمکده چوخ موهوم رولا مالیک اولموشلار. لاکین تشکیلاتین ایستر اؤزکلری‌نین، ایسترص عوضولری‌نین سایي معلوم اولمامیشدیر. اؤزکلردن بعضیلری آنجاق تشکیلاتین موعئین بیر گؤستریشیني حیاتا کئچیرمک اوچون یارانمیش، همین گؤستریش حیاتا کئچیریلدیکدن سونرا اؤزک لغو اولموشدور.

۱-جی.ک.-نین رهبرلیک مرکزینده و یا تشکیلاتلاریندا چیخاریلمیش قرارلار، گؤستریشلر پوشک آتما یولو ایله سئچیلمیش بیر و یا بیر نئچه نفر واسیطه‌سیله ایجرا ائدیلیردي. پوشک واسیطه‌سیله سئچیلمیش ایجراچیلار قرار و یا گؤستریشي قطعي صورتده حیاتا کئچیرمه‌لي اولوردولار(٦٢٢).

۱-جی.ک.-نین سیاسی اورقاني دا اولمامیشدیر. تشکیلاتین عوضولریندن نئچه نفر، او جومله‌دن میرزه حسن روشدیه، مجدولایسلام و باشقالاري قزئت نشر ائتمیشلر، لاکین بو قزئتلر تشکیلاتین اورقاني سوییه‌سینه چاتا بیلمه‌میشلر.

عوموميتله دؤورون شرایطیندن، الده اولان ایمکانلارین ضعیفلیگیندن و سایردن آسیلی اولاراق، ۱-جی.ک.-نین و «انجومن مخفي»نین تشکیلاتي ساحه‌ده چاتیشمایان جهتلریني، سیاسی موباریزه‌ده اولان نؤقصانلاریني نظره آلماقلا بیرلیکده، يئنه قئید ائتمک لازیمدیر کي، ایران اینقیلابی‌نین ایلک مرحله‌ده غلبه ایله نتیجه‌لنمه‌سی سیاسی تشکیلاتلارین، خوصوصیله ۱-جی.ک.-نین تدبیرلري، موباریز قووه‌لري بیرلشدیرمک باجاریغي ایله علاقه‌داردیر. لاکین بو غلبه ۱۹۰٦-جی ایلین سئنتیابر آییناذک تئهران دایره‌سیندن کنارا چیخا بیلمه‌میشدیر.

تئهراندا میلی شورا مجلیس تشکیل ائدیلدیگی بیر واختدا باشقا ویلایتلرده، شهرلرده موطلقیت اؤز ایشیني داوام ائتدیریردي. آوروپا قزئتلري ایران اینقیلابیندان، اونون غلبه‌سیندن بحث ائتدیکلري حالدا، تبریزده و باشقا شهرلرده نشر اولونان قزئتلر بو بارده هئچ بیر معلومات چاپ ائده بیلمیردیلر. موطلقیت تئهران اهالیسی‌نین الده ائتدیگي مووفقیتلري اورتادان گؤتورمک اوچون حاضیرلیق گؤروردو. احمد کسروی‌نین گؤستردیگي کیمي، مشروطه‌نین مؤحکملنمه‌سی اوچون باشقا بیر حرکات و تکان لازیم ایدی. بو حرکات تبریزدن باشلادي و موطلقیتین اومیدلریني بوشا چیخارتدي(٦٢٣).

تبریزده سیاسی جمعیتلرین بیرلشمه‌سی و اینقیلابین ایلک غلبه‌سینده اونلارین رولو

تئهراندا حرکاتین غلبه قازانماسی، مجلیسین داغیلماسی و نوماینده‌لر سئچکی‌سینه باشلانماسی و سایره بو کیمي موهوم حادیثه‌لر حاقیندا اؤلکه‌نین باشقا رایونلارینا خبر یاییلماسی‌نین قارشیسی آلینماغا جهد ائدیلیر و موطلقیت اؤز عکس- اینقیلابي ایشیني داوام ائتدیریردي.

تئهران حادیثه‌لری‌نین، خوصوصیله آذربایجاندا ولیعهد محمدعلی طرفیندن گیزلي ساخلانیلماسینا باخمایاراق، حرکاتین مووفقیت خبري موسافیرلر، مکتوبلار واسیطه‌سیله تبریزه چاتدیریلیر، تبریزین سیاسی، گیزلي جمعیتلري طرفیندن اهالی ایچریسینده یاییلیر و اونلارین روحلانماسینا سبب اولوردو.

تبریزده و بوتون آذربایجاندا موطلقیته قارشی کوتله‌لری تشکیل ائتمک، حرکاتا دوزگون ایستیقامت وئرمک و سایره بو کیمي موهوم ایشلري حیاتا کئچیرمک اوچون گوجلو، سیاسی بیر تشکیلاتین یارادیلماسی ضروریلیگي قارشییا چیخمیشدي. نتیجه‌ده، او واختا قدر تبریزده فعالیت گؤسترن سیاسی، گیزلي جمعیتلرین گوجلو بیر تشکیلاتدا بیرلشمه‌لری قارشیدا دوران اساس وظیفه‌لردن بیرینه چئوریلمیشدي.

قئید ائتمک لازیمدیر کي، ۱۹-جو عصرین سون ایللریندن تبریزده مؤوجود اولان سیاسی، گیزلي جمعیتلر هله ۱۹۰٤-جو ایلدن واحید تشکیلاتدا بیرلشمگین ضروریلیگینی درک ائدیر، بو ایش اوچون سعی گؤستریردیلر. ۱۹۰۵-جی ایلده موطلقیتله اینقیلابچي قووه‌لر آراسیندا توققوشمالارین آرتماسی و گئنیشلنمه‌سی تبریزین سیاسی، گیزلي جمعیتلری‌نین بیرلشمه‌سی اوچون الوئریشلي شرایط حاضیرلاییردي.

تبریز جمعیتلری‌نین بیرلشمه‌لری حاقیندا دقیق و فاکتیک ماتئریالدان، جمعیتلرین موذاکیره، پروتوکول، قرار و قطعنامه‌لریندن ایستیفاده ائتمک ایمکاني اولمادیغیندان، بورادا همین واختلاردا، اولجه بو جمعیتلرده، سونرالار همین جمعیتلردن یارانمیش «ایجتیماعیون-عامیون» تشکیلاتیندا ایشتیراک ائدن اینقیلابچیلارین یازیلاریندان، اثرلریندن و همچنین مشروطه اینقیلابي حاقیندا یازان بعضی گؤرکملي تاریخچیلرین قئیدلریندن ایستیفاده اولونموشدور. قئید ائتمک لازیمدیر کي، او زامان «ایجتیماعیون-عامیون» تشکیلاتی‌نین عوضولریندن اولان حوسئین فیشنگچی‌نین «قیام آذربایجان در اینقیلاب مشروطه ایران» آدلی عصرین مولیفي کریم طاهیرزاده‌یه گؤندردیگي مکتوبدا بئله یازیلمیشدیر: «(هیجري قمري ۱۳۲۲-جی ایل) ۱۹۰٤-جو ایلده فاضیل شربیاني(٦٢٤) وفات ائتدیکدن سونرا، تبریزده باش وئرمیش حادیثه‌لر(٦٢٥) خالقي اساسلي ایشه باشلاماغا مجبور ائتدی. موباریز ضیالیلار بیر هئیات سئچدیلر، «ایجتیماعیون-عامیون» آدینا بیر پراوقرام(٦٢٦)یازدیلار. محمدعلی خان تربیت، میرزه ابولحسن خان، حاجی علی داوافوروش، حاجی رسول صدقیانی، میر ابولحسن میراب، میر جلیل، آغاموسا، مورتضوی، سئید حوسئین خان عدالت، کربلایي علی موسیؤ هئیاته داخیل ایدیلر. مونتظم بیر قایدا اوزره آشاغي تشکیلاتلار و شؤعبه‌لرین یارادیلماسینا باشلاندي. ریاست هئیاتیله تشکیلات آراسیندا علی موسیؤ نوماینده تعیین ائدیلدی»(٦٢٧). حوسئین فیشنگچی‌نین مکتوبونا گؤره، گیزلي جمعیتلرین بیرلشمه‌لری، «ایجتیماعیون-عامیون» آدی ایله واحید بیر تشکیلاتین یارادیلماسی ۱۹۰٤-جو ایلدن باشلانمیشدیر. بو هئیاتده تبریزین بیرینجي و ایکینجي تشکیلاتچیلاریندان بعضیلری‌نین آدلارینا دا تصادوف اولونور.

م. پاولوویچ اؤز اثرینده ۱۹۰٦-جی ایل تئهراندا اییول نوماییشلرینده و مسجید ییغینجاقلاریندا باش وئرن توققوشمالاردا دیني طلبه سئید عبدولحمیدین اؤلدورولمه‌سی حاقیندا تبریزه خبر چاتدیقدا یئرلي سوسیال-دموکرات فیرقه کومیته‌سی اولان انجومن طرفیندن «بوتون یوخسوللار بیرلشینیز!» شوعاري آلتیندا بیر اینتیباهنامه‌نین نشر ائدیلدیگینی گؤستریر(٦٢٨). بئله‌لیکله م. پاولوویچ ۱۹۰٦-جی ایل آوقوست آییندا تئهراندا مشروطه‌نین اعلان ائدیلمه‌سیندن قاباق تبریزده سوسیال-دموکرات تشکیلاتي اولماسیني قئید ائدیر. لاکین م. پاولوویچ صو اولاراق، آیریجا بیر تشکیلات اولان انجومني فیرقه کومیته‌سی حساب ائتمیشدیر.

کسروی‌نین قئیدلرینده تبریزده «ایجتیماعیون-عامیون» تشکیلاتی‌نین رهبرلیک مرکزي اولان «مرکز غئیبی‌نین یالنیز ۱۹۰٦-جی ایلین نویابر آییندا فعالیت گؤسترمه‌سیندن بحث ائدیلمیشدیر(٦٢٩). م.س. ایوانوف ۱۹۰٦-جی ایل آوقوستون ۵-ده تئهراندا مشروطه اعلان اولوناندان اول تبریزده علی موسیؤ، حاجی علی داوافوروش و حاجی رسول صدقیانی طرفیندن کیچیک سوسیال-دموکرات قروپون اساسی قویولدوغونو قئید ائتمیشدیر(٦٣٠). م. س. ایوانوف کسروی‌نین یازیلارینا اساسلاناراق «مرکزئ غیبی»نین یارانماسیندان دانیشیر و اونون ۱۲ نفر عوضوونون آدینی دا قئید ائتمیشدیر(٦٣١). م .س. ایوانوف ۱۹۰٦-جی ایل اوکتیابر آییندا تبریزده انجومن سئچکیلریندن بحث ائتدیکدن سونرا «مرکزئ غیبی» حاقیندا قئیدلر وئرمیش و بورادان «مرکزئ غیبی»نین اوکتیابر آییندا یارانماسی تاریخینی تصدیق ائتمیشدیر.

تبريز «ايجتيماعيون-عاميون» تشكيلاتی‌نين يارادیلماسی حاقيندا ايسماعيل اميرخيزی‌نين يازيلاري تاريخ و تدقيقات نوقطه‌یی نظريندن داها آرتيق اهميته ماليكدير. چونكي اميرخيزي تبريز سوسيال-دموكرات تشكيلاتی‌نين گؤركملي عوضولريندن اولموش و بو تشكيلاتين سيرالاريندا اينقيلابي فعاليت گؤسترميشدير. اميرخيزی‌نين يازديغينا گؤره او، هيجري ١٣٢٤ (١٩٠٦)-جو ايلين اوللرينده تبريزين گؤركملي روحانيلريندن شئيخ ايسماعيل هشترودی‌نين ائوينه دعوت اولونور. شهرين حؤرمتلي شخصلريندن ١٠-١٥ نفرين ايشتيراكي ايله (شئيخ سليم، مير هاشيم، حاجی رسول صدقيانی، آغا نقي شوجاعی، علی موسيؤ، ميرزا عليعسگر، حوسئين فيشنگچی‌نين) اؤلكه‌نين و خالقين فلاكتلي وضعيتی حاقيندا سياسی مساله‌لر موذاكيره ائديليردي(٦٣٢). تبريزين باشقا گؤركملي ضياليلاريندان شريفزاده، محمدعلی تربيت، ميرزه جاواد ناطيق، مير جليل، حاجی محمدصاديق، عليزاده، حاجی علی داوافوروش و تقی‌زاده ده بو جمعيته داخيل ايديلر و هفته‌ده بير دفعه ايجلاس كئچيريرديلر(٦٣٣). اميرخيزی‌نين وئرديگي آدلار سيراسيندا، بيزيم شرطی اولاراق آدلانديرديغيميز بيرينجي، ايكينجي و اوچونجو قروپلارين تشكيلاتچيلاريندان بعضيلری‌نين آدينا تصادوف اولونور.

اميرخيزي سفردن قاييتديقدا تبريزده بازارلاري باغلي و شهري عومومی تعطيل ايچريسينده گؤرور(٦٣٤). او، سؤزونه داوام ائده‌رک يازير: «بورادا، تبريزده «ايجتيماعيون-عاميون» پارتيياسی تشكيل ائديلدی. اونون مركزي كوميته‌سی «مركزئ غيبی» آدلانيردي. من ده تبريزی‌نين(٦٣٥) واسيطه‌سيله بو پارتييايا داخيل اولدوم. بيزيم تشكيلاتين عوضولري ياخشي آداملار ايديلر. اونلارين چوخو ايله قاباقجادان تانيش ايديم. تشكيلاتين موسيسلريندن اولان «مركز غيبی»نين عوضولريني ده سونرا تانيديم. اونلار همين اولكی تشكيلاتدا بيرليكده ايشلديگيميز عوضولر ايديلر(٦٣٦).

«ايجتيماعيون-عاميون» تشكيلاتی‌نين ديگر عوضولريندن كريم طاهيرزاده‌نين قئيدلري اميرخيزی‌نين يازيلاريني تصديق ائدير. او، پارتييانين (هيجري قمري، ١٣٢٥). ١٩٠٧-جی ايلين اوللرينده يارادیلديغيني(٦٣٧) يازير و تشكيلاتين علی موسيؤ طرفيندن يارادیلماسيني و عؤمرونون آخيرينادك(٦٣٨) پارتييايا باشچيليق ائتديگيني قئيد ائدير(٦٣٩).

دئمه‌لی، تبريزده سوسيالدموكرات تشكيلاتي حوسئين فيشنگچی‌نين، م. پاولوويچين يازيلارينا گؤره ١٩٠٦-جی ايل آوقوست آييندان قاباق، بلكه ده ١٩٠٤-١٩٠٥-جی ايللرد، احمد كسروی، م. س. ايوانوف و ايسماعيل اميرخيزی‌نين يازيلارينا گؤره، مشروطه اعلان ائديلديكدن سونرا ١٩٠٦-جی ايلين آخيرلاريندا، طاهيرزاديه گؤره ١٩٠٦-جی ايلين آخيرلاري ١٩٠٧-جی ايلين اوللرينده يارادیلميشدير.

آدلاري يوخاريدا قئيد اولونان موعاصير، گؤركملي تاريخچيلرين قييمتلي تدقيقاتي، تبريز سوسيالدموكرات تشكيلاتي عوضولری‌نين ياخين موشاهيده‌لري و عوموميتله بيري ديگريني تكميللشديرن تاريخي حاديثه‌لرين گئديشاتيندان بو قناعته گلمك اولار كي، تبريز سوسيالدموكرات تشكيلاتي ١٩٠٦-جی ايلين سون اوچ آيي ايچريسينده تشكيل ائديلميشدير. لاكين بو تشكيلاتين يارادیلماسی تشبوثونه ١٩٠٤-جو ايلدن باشلانميش و سياسی جمعيتلرين گؤركملي عوضولری آراسيندا ١٩٠٦-جی ايلين آووقوست آيينادك بو موهوم ايش اوچون بير سيرا ايجلاسلار و موذاكيره‌لر كئچيريلميش و نهايت اونلارين عملی صورتده بيرلشيب، واحيد تشكيلات - تبريز سوسيالدموكرات تشكيلاتي ياراتمالاري ١٩٠٦-جی ايلين سون اوچ آييندا اونلارا مويسر اولموشدور.

بورادا كونستيتوسيا وئريلندن اولكی دؤورده سياسی تشكيلاتلارين يارانماسينا عايد بعضی فيكيرلره اؤز موناسيبتيميزي بيلديرمك ايستورديک. دوكتور جاويدين ١٩٦٤-جو ايلده چيخميش كيتابچاسيندا حئيدر عموغلونون ١٩٠٠-جو ايلده ن.نريمانوفلا همكارليق ائتمه‌سی «هيمت» كوميته‌سينه عوضو اولماسی و علی موسيؤ ايله بيرليكده تبريزده سوسيالدموكرات تشكيلاتي ياراتماسی ايديعا ائديلير(٦٤٠).

آيدين بير مساله‌دير كي، باكيدا «هيمت» قروپو ١٩٠٠-جو ايلده دئييل، ١٩٠٤-جو ايلده تشكيل ائديلميش(٦٤١) و حئيدر عموغلو دا بو قروپا عوضو اولماميشدير. حئيدر عموغلونون دقيق ترجومه‌یی-حالی گؤستريرير كي، او، تبريزده سوسيالدموكرات تشكيلاتي يارانان زامان، حتا اوندان بير-يكي ايل سونرايا قدر ده تبريزده اولماميشدير.

حئيدر عموغلونون ترجومه‌یی-حاليندان و سياسی فعاليتيندن گئنيش بحث ائدن رضا روستا اؤز مقاله‌سينده تبريز و رشت شهرلرينده سوسيالدموكرات درنكلری‌نين حئيدر عموغلونون تشبوثو ايله يارادیلماسيني گؤسترميشدير(٦٤٢). رضا روستانين باشقا بير مقاله‌سينده ده حئيدر عموغلونون هيجري ١٢٨٢ (١٩٠٣)-جی ايلين آخيرلاريندا تئهراندان تبريزه گله‌رک «آذربايجان انجومني»، سونرا ايص رشته گئده‌رک، اورادا «ايجتيماعيون-عاميون»ون گيزلي انجومنيني تشكيل ائتمه‌سی قئيد اولونور(٦٤٣). بيزجهه بو مودعاني دا دقيق حساب ائتمك اولماز. چونكي آدلاري چكيلن موليفلرين اؤز يازيلارينا گؤره، حئيدر عموغلو ١٩٠٣-جو ايلده مشهد شهرينده اولموش، اورادا چؤرك عوصيانيندا ايشتيراك ائتميش و همين ايلين اوكتيابر آييندا تئهرانا گله‌رک، موختليف اداره‌لرده، او جومله‌دن الكتريک ستانسياسيندا ايشله‌ميش و سياسی فعاليته قوشولموشدور(٦٤٤). اونا گؤره ده، حئيدر عموغلو ١٩٠٣-جو ايلده تبريزده و رشتده «انجومن» و يا «ايجتيماعيون-عاميون» درنكلري تشكيل ائتمك ايشينده ايشتيراک ائده بيلمزدي. بوندان علاوه معلوم اولدوغو كيمي، تبريزده «آذربايجان انجومني» ١٩٠٣-جو ايلده دئييل، ١٩٠٦-جی ايلين سئنتيابر-اوكتيابر آيلاريندا يارادیلميشدير(٦٤٥). حئيدر عموغلو اؤز سياسی فعاليتيله علاقه‌دار اولاراق، آنجاق ١٩٠٨-جی ايلين آخيرلاريندا اولجه تبريز، اورادان دا خوي شهرينه گئده‌رک،

۱۹۰۹-جو ایلین مای-ایيون آیلاریندک اورادا اینقيلابي حرکاتدا، ووروشمالاردا یاخیندان ایشتیراک ائتمیشدیر. بورادا دیقتي جلب ائدن موهوم مساله‌لردن بیري تبریزین سیاسی، گیزلي قروپلاری‌نین «ایجتیماعیون-عامیون» آدی آلتیندا بیرلشمه‌لری مساله‌سیدیر. بیزجه بو مساله ۲۰-جی عصرین اوللرینده روسیادا اینقيلابي حرکاتین گئنیشلنمه‌سی و اونون ایران خالقلارینا درین تاثیر گؤسترمه‌سیله، خوصوصیله تبریز تشکیلاتچیلاریندان بعضیلری‌نین روسیا، قافقاز سوسیالدموکراتلاري ایله یاخین علاقه‌ده اولمالاري ایله ایضاح ائدیلمه‌لیدیر.

قئید ائتمک لازیمدیر کي، روسیادا، خوصوصیله زاقافقازییادا خالق حرکاتی‌نین ایران خالقلارینا بؤیوک روحلاندیریجي تاثیري اولموشدور. دوغرودور، چار حؤکومتی اؤز خالقلاری‌نین اینقيلابي حرکاتیني ازدیگي کیمي، ایران حرکاتیني دا تضییق آلتینا آلمیشدي، لاکین بونونلا برابر، روس خالقی‌نین قاباقجیل مدنیتی، اونون موترقی و اینقيلابي ایدئیالاري دا ایرانا داخیل اولوردو. ۲۰-جی عصرین اواللرینده روسیا زحمتکئشلری‌نین آرتماقدا اولان اینقيلابي حرکاتی، آراسی کسیلمه‌ین کوتله‌وی فهله تعطیللري و کندلي عوصیانلاري ایران خالقلارینا دا مؤحکم تکان وئریردي. فئودالّلارین غارتیندن، موطلقیتین ظولموندن جان قورتارماق، عایله‌سیني آجیندان خیلاص ائتمک اوچون روسیایا، خوصوصیله زاقافقازییایا ایلده اون مینلرله آخیب گلن و بورادا صنایعده ایشله‌ین ایران زحمتکئشلري اینقيلابچي روس پرولئتاریاتیندان و اونون اینقيلابچي پارتیاسیندان موباریزه یوللاريني اؤیرنیردي.

رسدفپ- (روسیا سوسیال-دموکرات فهله پارتیاسی) – نین رهبرلیگي ایله ۱۹۰۱ ۱۹۰٤-جو ایللرده باکي، تیفلیس، باتومي و س. شهرلرده باش وئرمیش فهله تعطیللرند، همچینین ۱۹۰۵-جی ایل روس اینقيلابیندا دا مینرله ایرانلي فهله ایشتیراک ائتمیشدی. اونلاردان چوخو ایرانا قاییتدیقدان سونرا خالق آراسیندا اینقيلابي احوال-روحیه یاییردیلار(٦٤٦-٦٤٧).

۱۹۰۵-جی ایل روس اینقيلابي تکجه ایران خالقلاری‌نین دئییل، بوتون شرق خالقلاری‌نین اویانماسینا، اونلارین اینقيلابي چیخیشلاری‌نین گوجلنمه‌سینه تاثیر گؤسترمیشدیر. بو اینقيلابي دالقانین شرق خالقلارینا گؤستردیگي تاثیره بؤیوک اهمیت وئرن و.۱-جی.لئنین اونو «آسیانین اویانماسی» آدلاندیرمیش و قئید ائتمیشدیر کي: «اورتا عصر دورقونلوغو شرایطینده جهالت ایچریسینده بوغولان یوز میلیونلارلا مظلوم اهالی آیلیب یئني حیاتا و اینسان اوچون ان ابیتدایی حوقوقلار اوغروندا موباریزه‌یه، دموکراتییا اوغروندا موباریزه‌یه قوشولموشدور»(٦٤٨).

روسیا اینقيلابي ایران آذربایجانینا داها آرتیق تاثیر گؤسترمیشدي، چونکي آذربایجانین تکجه زحمتکئش کوتله‌لری دئییل، اونون تیجارت بورژوازییاسی‌نین، خیردا آلوئرچیلری‌نین، ضیالیلاری‌نین نوماینده‌لریندن چوخو روسیا و زاقافقازییا ایله دایم علاقه‌ده ایدی. ایران آذربایجاني اینقيلابي حرکاتیني تشکیل ائدن، اونا ایستیقامت وئرن سیاسی قروپ و تشکیلاتلار، اونلارین باشچیلاری‌نین بعضیلری زاقافقازییا اینقيلابچیلاري ایله، اونلارین سیاسی تشکیلاتلاري ایله سیخ علاقه‌ده ایدیلر. بو اینقيلابچي تشکیلاتچیلار شرایطي دوزگون درک ائتمکده، سیاسی حادیثه‌لري آیدینلاشدیرماقدا، حرکاتین گوجلنمه‌سی اوچون بو عامیللردن واختیندا ایستیفاده ائتمکده باجاریقلا حرکت ائدیردیلر.

تئهراندا حرکاتین غلبه‌سی، کونستیتوسیانین اعلان ائدیلمه‌سی خبري تبریزه چاتدیقدان سونرا، موطلقیتین یاراتدیغي مانعه‌لره باخمایاراق، تبریزین موباریز کوتله‌لری، اونون سیاسی جمعیتلري غلبه‌نین نتیجه‌لریني بوتون اؤلکه‌یه شامیل ائتمک اوچون چوخ جیدی ایشه باشلادیلار. اونلار تئهراندا اولدوغو کیمي، تبریزده ده عوموميی تعطیل یاراتماغي تشکیل ائتدیلر. تبریزین سیاسی، گیزلي جمعیتلریندن اولان «ایسلامیه انجومني»(٦٤٩)نین گؤرکملي عوضولری دوه‌چي محله‌سی‌نین(٦٥٠) ولیعهد محمدعلیدن ناراضی اولان سئیدلر(٦٥١) ایچریسینده ایش آپارمیش و اونلارین چوخونو بیرلشدیرمیشدیلر. ۱۹۰٦-جی ایل سئنتیابرین ۱۹-دا «ایسلامیه انجومني» عوضولریندن میرزه جاواد ناصحزاده، حاجی میرزه الکبر موجاهیدین ایشتیراکي ایله میر جلیل، میر هاشیم، سئید رضی، حاجی میر آغا، میر ربیع، سئیدعلي، میر یقوب، میر باغیر، موللا محمدعلی تورکانپوري و باشقالاري ایله گیزلي ایجلاس تشکیل ائده‌رک، شهرده عومومی تعطیل یاراتماغي و اینگیلیس کونسولخاناسیندا بست اگلشمگی قرارا آلدیلار(٦٥٢). سئنیابرین ۲۰-ده سحر تئزدان دوه‌چي سئیدلریندن ۱۵ نفري اینگیلیس کونسولخاناسیندا بست اگلشدیلر. همین گون «ایسلامیه انجومني»نین گؤرکملي عوضولریندن شئیخ سلیمین، حاجی میرزه ابولحسن چایکناری‌نین باشچیلیغی ایله باشقا بیر دسته ده اونلارا قوشولدو(٦٥٣). سئنتیابرین ۲۱-ده بوتون بازار و دوکانلار تعطیل ائده‌رک، مینلرله اهالی بستچیلره قوشولماق اوچون یولا دوشدو. شهري هیجان بورودو، بستچیلرین کیچیک بیر دسته‌سی کونسولخانادا، بؤیوک بیر دسته‌سی ایص صامصامخان مسجیدینده و اونون اطرافیندا توپلاشدیلار. تئهراندا اولدوغو کیمي، بورادا دا بستچیلرین بوتون خرجیني مشروطه‌چي، وارلي تاجیرلر، خوصوصیله سیاسی، گیزلي جمعیتلره منسوب اولان تاجیرلر اؤده‌ییردیلر. سئنتیابرین ۲۲-ده شهرین بؤیوک روحانیلري، حتا مؤحتکیر موجتهیدلري ده اهالیدن آیریلماق، دیندار و ساوادسیز کوتله‌لر ایچریسینده حؤرمتدن دوشمک قورخوسو ایله صامصامخان مسجیدینه گلیب، بستچیلره قوشولماغا مجبور اولدولار. همین گون شهرین یاخینلیغیندا یئرلشن قازارمانین ۸۰۰ نفر عسگري اؤز نوماینده‌لري واسیطه‌سیله حرکاتی موداقیعه ائده‌جکلریني بیلدیردیلر(٦٥٤).

حرکات بوتون شهري بورودو، هر یئرده اعتیراض نیطقلري و موطلقیته قارشی موخالیفت سسلري اوجالدي. حرکاتین مالي ایشلریني، خرجیني ایداره ائتمک اوچون پول توپلاماق ایشینه باشلاندي. کونستیتوسیا طرفدارلاری‌نین مخاریج کاساسی آدلانان مرکز یاراديلدي(٦٥٥). ولیعهد محمدعلی یوخسول کوتله‌لری آلداتماق

مقصدیله شهرده چؤرگین قیمتی‌نین اوجووزلاشدیریلماسینی اعلان ائتدی. حرکات باشچیلاري چؤرگین اوجوزلاشدیریلماسینی یوخ، کونستیتوسیانین اعلان ائدیلمه‌سینی اوندان طلب ائتدیلر. بستچیلره قوشولان روحانیللر ده تئلئقراف واسیطه‌سیله مشروطه‌نین اعلان ائدیلمه‌سینی سارایدان خاهیش ائتدیلر. حرکات باشچیلاري دا تبریز حادیثه‌سینی تئهران اینقیلابچیلارینا، مووقتي مجلیس خبر وئردیلر.

۱۹۰٦-جی ایل سئنتیابرین ۲۹-دا ساراي طرفیندن تبریزه گؤندریلمیش جاوابدا کونستیتوسیانین اعلان ائدیلمه‌سی، میلی شورا مجلیسی‌نین تشکیلي رسمی خبر وئریلدي. اورادا، همچینین سئچکي نیظامنامه‌سی‌نین تئزلیکله گؤندریله‌جگی، آذربایجان نوماینده‌لری‌نین مجلیس سئچیلمه‌سینه ایجازه وئریلمه‌سی ده قئید اولونوردو(٦٥٦). بوندان سونرا محمدعلی یازیلي صورتده مشروطه‌ني تصدیق ائده‌رک تئزلیکله سئچکیلره باشلاناماسینا، نوماینده‌لرین تئهرانا گؤندریلمه‌سینه شرایط یاراداجاغینا سؤز وئردي(٦٥٧). سارایین تئلئقرافي، ولیعهد محمدعلی‌نین وعده‌سي حاجی مهدی کوزکوناني واسیطه‌سیله اولجه بستچیلرین، سونرا گئنیش بیغینجاقلار واسیطه‌سیله بوتون اهالی‌نین نظرینه چاتدیریلدي. ساراي یالنیز تبریز حادیثه‌لریندن سونرا کونستیتوسیا وئریلمه‌سیني، میلی شورا مجلیسی‌نین تشکیلیني ایرانین هر طرفینده اعلان ائده‌رک، نوماینده‌لرین سئچیلیب مجلیس گؤندریلمه‌سینه گؤستریش وئردي(٦٥٨). تبریز عوصیانچیلاري شاها تئلئقرام گؤندردیکدن سونرا شهرده اون گون داوام ائدن عومومی تعطیل، کوتله‌وی بست، گئنیش بیغینجاقلار و نومایيشلر سیاسی، گیزلي جمعیتلر طرفیندن تشکیل ائدیلمیش و اداره اولونموشدور. بازاري، دوکانلاري باغلاماق، مینلرله شهر زحمتکئشیني، خیردا آلوئرچیلري، صنعتکارلاري و یوخسوللاري حرکاتا جلب ائتمک ده گؤرکملي اینقیلابچیلاردان باشقا، سیاسی جمعیتلره منسوب اولان تاجیرلردن حاجی مهدی کوزکوناني، حاجی رحیم بادکوبه‌چي، حاجی علینقي گنجه‌یي، حاجی محمدعلی بادامچي، حاجی محمدعلی ایصفاهاني و باشقالاری‌نین بؤیوک فعالیتی اولموشدور (٦٥٩). حرکاتا قوشولان کوتله‌لری باشا سالماقدا، اونلارا موباریزه‌نین، دموکراتییانین، آزادلیغین فایدالارینی ایضاح ائتمکده سیاسی جمعیتلرین ناطیق و واعیظ عوضولری‌نین، او جومله‌دن میرزه جاواد ناصحزاده‌نین، شئیخ سلیمین، میرزه الکبر موجاهیدین، میرزه حوسئین واعیظین و باشقالاری‌نین چوخ موهوم رولو اولموشدور. همین اون گون ایچریسینده داوام ائدن چیخیشلار تبریزده بؤیوک دگیشیکلیک یاراتدي: شهرین محله‌لري آراسیندا باریشیغین، اهالی ایچریسینده عومومی بیرلیگین، حتا سیلاحلانمانین اساسی بو گونلرده قویولدو. بیزجه همین گونلرده تبریز سوسیالدموکرات تشکیلاتی‌نین یارادیلماسی ضروریلیگي داها دا آشکارا چیخمیش اولدو.

*****

۱۹۰٦-جی ایلده تئهران و تبریزدن باشقا ایرانین دیگر شهرلرینده دیقتی جلب ائدن موهوم سیاسی بیر جمعیتین و یا تشکیلاتین یاراناماسینا تصادوف ائدیلمیر. یالنیز مشهد شهرینده، همین ایلین آپرئل آییندا باش وئرمیش خالق حرکاتی حاقیندا قیساجا دئمک لازیمدیر کي، بو حادیثه باهالیق و آجلیق تؤردن مؤحتکیرلره و والییه قارشی باش وئرمیش و شهرین بوتون یوخسول اهالیسیني احاطه ائتمیشدی.

۱۹۰٦-جی ایلین مارت آییندا مشهد مؤحتکیرلریندن حاجی حسن آدلی بیریسی والي عاصف اولدؤوله ایله بیرلیکده چؤرگین و باشقا ارزاقماللاری‌نین قیمتیني باهالاشدیرماقلا، مشهدده آجلیغین و ناراضیلیغین تؤرمه‌سینه سبب اولدو. همین ایل آپرئل آییندان چؤرگین، اتین و بعضی باشقا ارزاق ماللاری‌نین قیمتي ایکي قات باهالاندي(٦٦٠). بونا جاواب اولاراق، یوخسول اهالی عریضه واسیطه‌سیله والییه موراجیعت ائتدیص ده هئچ بیر نتیجه آلینمادي(٦٦١). یوخسول کوتله‌لرین شهر روحانیلرینه موراجیعتی ده نتیجه وئرمه‌دی. اونلار توپلاناراق کوچلرده نومایيشه چیخماقلا اؤز ناراضیلیقلارینی بیلدیردیلر.

میرزه جعفر، خئیراتخان، فاضیل خان آدلی مکتبلرده دیني تحصیل آلان طلبه‌لر ده آپرئلین ۱۰-دا یوخسول اهالییه قوشولدولار(٦٦٢). آپرئلین ۱۱-ده همین طلبه‌لر کوتله‌وی صورتده روحانیلره موراجیعت ائده‌رک، یوخسول اهالییه یاردیم گؤسترمگی، باهالیغین قارشیسیني آلماغی اونلاردان طلب ائتدیلر(٦٦٣). روحانیلر اونلارین طلبیني رد ائتدیکدن سونرا طلبه‌لر ریس اولطوللابي(٦٦٤) مسجیده گتیره‌رک، اونو عوصیانا باشچي تعیین ائتدیلر(٦٦٥). کسروی ریس اولطوللابین قافقازلي اولدوغونو قئید ائتمیشدیر(٦٦٦).

ریس اولطوللاب کئچمیشده بو کیمي حادیثه‌لرده ایشتیراک ائتدیگي اوچون والي طرفیندن عیراقا سورگون ائدیلمیشدی. او همین گونه‌لرده آلتي ایللیک سورگوندن یئنیجه قاییتمیشدي(٦٦٧).

آپرئلین ۱۱-ده ریس اولطوللاب مؤحتکیر حاجی حسني مسجیده گتیره‌رک، ارزاق ماللاری‌نین اوجوزلاشدیریلماسیني اوندان طلب ائتدی. حاجی حسن خالقین طلبیني اوچ گونه‌دک اؤده‌یه‌جگینه یازیلي صورتده سؤز وئردي. لاکین او سؤزونو حیاتا کئچیرمدي. آپرئلین ۱۵-ده شهر یوخسوللاري طلبه‌لرله بیرلیکده حاجی حسني مسجیده گتیرمک اوچون اونون ائوینه طرف یولا دوشدولر. دوکانلاریني باغلایاراق مینلرله کیچیک آلوئرچي ده عوصیانا قوشولدولار. مؤحتکیرین و والي عاصف اولدؤوله‌نین سیلاحلی دسته‌لری آجلیغا قارشی موباریزه آپاران زحمتکئش کوتله‌لره آتش آچدیلار. قاباقجادان حاضیرلانمیش دهشتلي فیتنه‌کارلیقدان خبرسیز

اولان سیلاحسیز اهالیدن ٤٠ نفر هلاک اولدو، اونلارلا آدام یارالاندي(٦٦٨). «حبل المتین» قزئتي اؤلنلرین ساییی ٤٢ نفر گؤستره‌رک آغیر یارالانانلارین هلاک اولاجاقلاری‌نین یقین اولدوغونو قئید ائتمیشدیر(٦٦٩).

سیلاحلی دسته‌لر دینج اهالیني تعقیب ائده‌رک، بازاردا، کوچلرده، مسجیدلرده توپلانمیش کوتله‌لری آتشه توتوردولار. بو فاجیعه‌نین خبري تئهرانا آنجاق ماي آییندا چاتمیشدي(٦٧٠).

بو عوصیان ١٩٠٣-جو ایلده باش وئرمیش عوصیاندان فرقلي اولاراق، مووفقیت قازانا بیلمه‌دی. لاکین بو حادیثه یوخسول و زحمتکئش اهالی‌نین اویاناسینا، ایرتیجاعین ایفشا ائدیلمه‌سینه، کؤهنه‌لیگه و موطلقیته قارشی موباریزه‌ده تجروبه‌لنمه‌سینه و جوراتلنمه‌سینه خئیلي یاردیم گؤسترمیش اولدو.

خاریجده یاشایان ایرانلیلارین سیاسی جمعیتلری

مشروطه اینقیلابي عرفه‌سینده اؤلکه داخیلینده یارانمیش گیزلي، سیاسی انجومن و جمعیتلردن باشقا، اؤلکه‌دن خاریجده یاشایان ایرانلیلار طرفیندن تشکیل ائدیلمیش انجومنلره ده تصادوف اولونور. بورادا مقصد بعضی خاریجي اؤلکه‌لرده ایران خالقلاری‌نین قارشیسیندا دوران سیاسی موباریزه ایله علاقه‌دار یارادیلمیش جمعیتلر حاقیندا معلومات وئرمکدیر.

معلوم اولدوغو کیمي، مشروطه اینقیلابي عرفه‌سینده ایرانین ایقتیصادی، ایجتیماعی وضعیتیله علاقه‌دار اولاراق هر ایل اون مینلرله یوخسول و زحمتکئش ایشله‌مک اوچون خاریجي اؤلکه‌لره گئتمگه مجبور ایدی. بو کوتله‌لرین اساس حیصه‌سی روسیایا، خوصوصیله زاقافقازییایا و اورتا آسیا اؤلکه‌لرینه گئدیر و اورادا ایشله‌ییردیلر. ایرانین جنوب رایونلاریندان هیندیستانین ساحیل شهرلرینه ایشله‌مگه گئدنلر ده وار ایدی. دیني تحصیل آلماق ایسته‌ین ایران طلبه‌لري هر ایل عیراقین نجف، سامیره، کربلا شهرلرینه گئدیر، و اورادا ایللرله دیني تحصیل آلماقلا مشغول اولوردولار. بعضیلری عالی روحاني تحصیلي آلدیقدان سونرا همین شهرلرده الوئریشلي یاشاییش شرایطي الده ائتدیکده، اورادا ساکین اولور و اؤلکه‌سینه قاییتماقدان بئله ایمتیناع ائدیردیلر.

١٩-جو عصرین اوچونجو روبعوندن باشلایاراق نجف شیعه روحانیلری‌نین مرکزینه چئوریلمیشدیر. بورادا تکجه ایراندان دئییل، شرقین دیگر موسلمان اؤلکه‌لردن دیني تحصیل آلماق ایسته‌ین یوزلرله طلبه گلیردي. بوتون موسلمان اؤلکه‌لریندن دیني وسایط آدی ایله مدرس طلبه‌لري و یوخسول موسلمانلار آراسیندا بؤلوشدورولمک اوچون هر ایل عیراقا بؤیوک مبلغ پول گتیریلیر و بؤیوک روحانیلرین ایختیارینا وئریلیردي. عیراق شهرلرینده تحصیل آلیب اؤز اؤلکه‌سینه قاییدان موللالار اؤز یاشادیغي شهر، قصبه و یا کندین اهالی‌سیله بؤیوک روحانیلر آراسیندا موهوم واسیطه‌چي رول اویناییردیلار. همین علاقه (ساوادسیزلیغا، دیني خورافاتا محکوم ائدیلمیش چوخ‌میلیونلو خالق کوتله‌لریله موللالار آراسیندا، همین موللالارلا بؤیوک روحانیلر آراسیندا اولان مؤحکم علاقه) مشروطه اینقیلابی‌نین ایلک مرحله‌سینده روحانیلري اینقیلاب طرفینه کئچمگه و اونو مودافیعه ائتمگه مجبور ائتدی. لاکین بو علاقه همیشه موثبت رول اویناییا بیلمزدي، چونکي روحانیلر دایم کوتله‌لری قارانلیقدا، جهالتده ساخلاماغا و اؤز حؤرمت و نوفوذلاریني قالدیرماغا جهد ائدیردیلر.

مشروطه اینقیلابي عرفه‌سینده کؤهنه فئوال قورولوشونا و موطلقیت اوصولی-ایداره‌سینه قارشی مؤترقی قووه‌لرین آپاردیغي موباریزه قووه‌تلندیگي زامان عیراق شهرلرینده ده ایرانلیلار طرفیندن گیزلي، سیاسی بیغینجاق، جمعیت تشکیل ائدیلمیش، اونلار خالقین آزادلیغي و ایستیقلالي اوغروندا سیاسی و مدني فعالیته قوشولموشدولار.

یوخاریدا آدلاري قئید ائدیلن دیني مرکزلرده ده بو موباریزه اؤز تاثیریني گؤسترمیشدیر. روحانیلر ایچریسینده اولان مؤترقی طلبه، موعلیم و موجتهیدلردن ده بو موباریزه‌لره رغبت بسله‌ینر وار ایدی. بو کیمي روحانیلرین سایجا چوخ آز اولمالارینا باخمایاراق، اونلار ایراندا حؤکم سورن، سیاسی، ایجتیماعی وضعیتین دگیشدیریلمه‌سی اوغروندا گئدن چیخیشلاري آلقیشلاییر، عیراق شهرلرینده اون مینلرله روحانیلر آراسیندا یئني، مؤترقي فیکرین یاییلماسی و بو فیکرین اطرافیندا داها چوخ طرفدار توپلانماسی اوغروندا چالیشیردیلار.

قئید ائتمک لازیمدیر کي، هله ١٨٩١-جی ایلده سئید جمال‌الدین اسدآبادي ایراندان سورگون ائدیلدیکدن سونرا باغداددان کئچرکن بیر مودت کاظیمئین شهرینده قالمیش، اورادا ساکین اولان روحانیلردن، تاجیرلردن بیر نئچه نفرله گؤروشوب علاقه‌یه گیرمیشدیر. همین ایرانلیلار سئید جمال الدینین یاردیم و مصلحتي ایله کاظیمئین شهرینده گیزلي گؤروشلر تشکیل ائتمیشدیلر. بو ییغینجاغا موللا احمد یزدي، حاجی علیئف تبریزي، حاجی علی موطلیب و حاجی الاکبر اهرابي(٦٧١) و باشقالاري داخیلیدیلر(٦٧٢)، عیراق مولیفلریندن کاظیمی‌نین یازدیغینا گؤره بو قروپ اونون ائوی‌نین قونشولوغوندا یئرلشن موللا احمد یزدی‌نین ائوینده گیزلي ایجلاسلار کئچیریر، ایران

موطلقیتینه قارشی ایصلاحاتچي فیکیرلر یایماق اوچون کاظیمئینده و باغدادا باشایان ایرانلیلار و ایران زووارلاري(٦٧٣) آراسیندا ایش آپارماغي قرارا آلیرلار(٦٧٤). گیزلي سیاسی قروپ کاظیمئین شهرینده یئني اوصوللا ال-خیوه آدلی بیر مکتب تاسیس ائده‌رک ایرانلي و عرب اوشاقلاری‌نین تحصیل آلماسی ایشینی تشکیل ائدیرلر(٦٧٥). بو قروپون سونراکي فعالیتی حاقیندا معلومات الده ائدیلمه‌میشدیر.

١٩-جو عصرین سون ایللرینده نجفده باشایان سئید اسدوللا خرقاني واسیطه‌سیله کیچیک و گیزلي بیر انجومن یارادیلمیشدي(٦٧٦.) بو انجومنه جاوان و ضیالي طلبه‌لردن شئیخ اسدوللاه ممقاني(٦٧٧)، شئیخ ایسماعیل نوبري(٦٧٨)، شئیخ سلیم قاراداغي(٦٧٩)، میرزه حوسئین ایرواني، میرزه احمد قزویني، میرزلي هئیات و باشقالاري داخیل ایدیلر(٦٨٠). انجومن عوضولری اؤز وطنلرینده گئدن ایجتیماعی حادیثه‌لرله علاقه‌دار اولاراق، دیني تحصیل آلان طلبه‌لرین و روحانیلرین ایچریسینده، ایراندا حؤکم سورن کؤهنه قورولوشا و موطلقیته قارشی، خوصوصیله خاریجي کاپیتالیست دؤولتلرین ایرانین ایقتیصادی، سیاسی حیاتینا مواخیله ائتمه‌لرینه قارشی گئنیش تبلیغات ایشي آپاریردیلار.

گنج موللالارین، دیني طلبه و موعلیملرین فعالیتلری‌نین گوجلنمه‌سینده و عوموميتله بورژوازییانین اینکیشافي اوچون لازیم اولان تدبیرلرین حیاتا کئچیریلمه‌سینده تئهران، تبریز، ایصفاهان، شیراز و خوصوصیله باکی‌نین بیر سیرا بورژوا نوماینده‌لری‌نین مادی کؤمگی‌نین موهوم رولو وار ایدی. دیني طلبه و موعلیملری، عوموميتله دین خادیملرینی روحلاندیرماقدا، اونلاري دؤورون موترقی ایدئیالاري ساییلان میلی بورژوا ایدئیالاري، دموکراتیک آزادلیقلارلا تانیش ائتمکده «حبل المتین»، «ثریا»، «پرورش» قزئتلری‌نین و میصیرده عرب دیلینده نشر اولان مطبوعاتین موثبت تاثیري اولموشدور(٦٨١). بو کیمي مطبوعاتي، خوصوصیله «حبل المتین» قزئتیني عیراق روحانیلرینه باکی‌نین میلتپرست وارلیلاري چاتدیریردیلار. «حبل المتین» قزیتی‌نین رئداکتورو مویدولایسلامین قارداشي سئید محمدین نجفده موترقی طلبه‌لر سیرالاریندا اولماسی بو قزئتین نجفه گتیریلمه‌سینده و یاییلماسیندا موهوم رولو اولموشدور(٦٨٢). او زامان ایرتیجاعچی عوثمانلی خیلافتي طرفیندن ایداره ائدیلن عیراقدا موترقی مطبوعاتین قارشیسی شیدتلی صورتده آلینیردي. خاریجي اؤلکه‌لرده نشر ائدیلن گیزلي، سیاسی ورقه‌لرین، موراجیعتنامه‌لرین روحانیلره چاتدیریلماسی مانعه‌لره راست گلیردي. نجفده تشکیل ائدیلمیش انجومن عوضولرینه و دیگر موترقی روحانیلره یاخین اولان موباریز ضیالیلاردان احمد بیگ آدلی بیر نفر باغدادا ال ایله ایشله‌ین کیچیک بیر چاپ ماشینی گتیره‌رک، خاریجدن گؤندریلن سیاسی ورقه، مقاله و موراجیعتنامه‌لری یئنیدن بورادا چاپ ائدیب، طلبه‌لر و روحانیلر آراسیندا یاییردي(٦٨٣). تبریز تاجیرلریندن حاجی رحیم بادکوبه‌چي(٦٨٤) روحانیلرین ایستیفاده‌سی اوچون باغداد شهرینده زنگین بیر کیتابخانا تاسیس ائتمیشدی(٦٨٥). حاجی میرزه الکبر عیراقین کاظیمئین شهرینده اوخووت مکتبینی، بیر نئچه نفر باشقا ایرانلي ایص باغدادا علمیه مکتبیني تاسیس ائده‌رک گنج طلبه‌لرین یئني تدریس اوصولو ایله تحصیل آلمالارینا شرایط یاراتمیشدیلار(٦٨٦).

ایراندا گئدن حادیثه‌لردن روحلانان ایکینجي درجه‌لی روحانیلر و موجتهیدلر تدریجن کیچیک روحانیلره قوشولوردولار. اونلار ساوادسیز و عاوام موسلمان کوتله‌لرین تقلید ائتدیکلري(٦٨٧) بؤیوک موجتهیدلرین نظرینی و یاردیمیني دموکراتیک حرکات طرفینه جلب ائتمگه چالیشیردیلار. بو ایشده دونیانین سیاسی حادیثه‌لریله، خاریجي اؤلکه‌لرین ایجتیماعی حیاتی ایله تانیش اولان حاجی میرزه احمد کوزه‌کونانی ایلک تشبوثچو اولاراق، بؤیوک موجتهیدلره یاخینلاشیر، موسلمان شرق اؤلکه‌لری‌نین اینکیشاف ائتمیش آوروپا اؤلکه‌لری ایله موقاییصه‌ده علم و مدنیت جهتدن نه قدر گئریده قالمالاري حاقیندا موذاکیره‌لر تشکیل ائدیر، بو گئریلیگین و جهالتین سببلری‌نین اورتادان گؤتورولمه‌سی اوچون اونلارین و بوتون روحانیلرین یاردیمیني جلب ائتمگه چوخلو سعی گؤستریردي(٦٨٨). بو دؤورده کؤهنه قورولوشا و موطلقیته قارشی دین خادیملری‌نین نظرینی اینقیلاب خئیرینه جلب ائتمگین بؤیوک اهمیتی وار ایدی. معلومدور کي، عیراقین نجف، سامیره و کربلا شهرلري موسلمانلارین، خوصوصیله شیعه‌لرین دیني مرکزلرینه چئوریلدیگي واختدان بو یئرلر موسلمانلار ایچریسینده موقدس ساییلیردي. همین شهرلرده یاشایان دین باشچیلاری‌نین یازیلاري، گؤستریشلري دیني احکاملار کیمي موسلمانلار طرفیندن ایجرا ائدیلیردي. بو جهتدن دین باشچیلاری‌نین نظریني و یاردیمیني آزادلیق اوغروندا گئدن موباریزه‌یه جلب ائتمک ایلک واختلار حرکاتین غلبه چالماسیندا موهوم رولو وار ایدی. ائله بونا گؤره ده اینقیلابچي ضیالیلار موختلیف واسیطه‌لرله اونلاري حرکاتا جلب ائتمگه چالیشیردي.

مشروطه اینقیلابي عرفه‌سینده ضیدیتلرین کسگینلشدیگي واختدا نجفده یاشایان دیني طلبه و موعلیملردن یئنه کیچیک بیر دسته توپلاناراق، ایکینجي بیر گیزلي قروپ تشکیل ائتدیلر. گؤرکملي طلبه‌لردن شئیخ علی(٦٨٩)، شئیخ ایسماعیل محللاتي، سئید مهدی لاهیجي و سئید محمد طباطبایی‌نین قوهوملاریندان بیر نئچه‌سی ظولم، موطلقیته و موستملیکه‌چیلیگه قارشی موباریزه آپاران بو قروپا داخیل ایدیلر(٦٩٠).

نجفده یارانمیش گیزلي قروپلار، عوموميتله موترقی روحانیلر ایراندا امتیعه ایستحصالیني اینکیشاف ائتدیرمک، خاریجي کاپیتالیست اؤلکه‌لریندن گتیریلمیش مالالارین قارشیسیني آلماق اوچون گئنیش تبلیغات آپاریردیلار. اونلار، خوصوصیله بیرینجي درجه‌لی موجتهیدلر ایران پارچاسیندان لیباس گئییر و باشقالارینی دا بو ایشه تشویق ائدیردیلر. حتا ایصفاهاندا تاسیس ائدیلمیش «ایسلامیه» شیرکتی‌نین بیر شؤعبه‌سی اونلارین تشبوثو ایله عیراقدا یارادیلدي(٦٩١).

ایستر نجف شهرینده پارادیلمیش کیچیک گیزلي قروپلار، ایسترص بؤیوک دین خادیملری‌نین اطرافیندا اولان روحانیلر اؤز فعالیتلري دؤوروندە ایراندا گئدن موباریزه‌نین رهبر مرکزلریله همیشه علاقه ساخلایاراق، ایراندا باش وئرمیش حادیثه‌لردن خبر و معلومات الده ائده بیلیردیلر. اونلار بو حادیثه‌لرده حؤکومت دایره‌لرینه و بو دایره‌لري مودافیعه ائدن ایرتیجاعچی روحانیلره قارشی موباریزه آپاریر و اونلاري ایفشا ائدیردیلر. دیني مرکزلرین موترقی حرکتلري ایراندا اویانامافدا و موباریزه‌یه قوشولماقدا اولان عاوام و ساوادسیز کوتله‌لرین روحلانماسینا بؤیوک تاثیر گؤستریردي. عئیني زاماندا ایراندا گئدن حرکات میلرله روحانیني جوراتلندیرمه‌ده موهوم رول اویناییردي، همین موتقابیل تاثیر اینقیلابي حرکاتین باشلانغیجیندا، سونرالار اینقیلابین گئدیشینده آزادپرور روحانیلردن چوخونون ایران اینقیلابیندا یاخیندان ایشتیراک ائتمه‌لرینه شرایط یاراتمیشدي.

رسدفپ-نین باکي تشکیلاتي آذربایجاندا موسلمان فهله‌لري اینقیلابي تشکیلات اطرافیندا بیرلشدیرمک مقصدیله ۱۹۰٤-جو ایلین پاییزیندا آذربایجان سوسیالدموکرات «هیمت» قروپونون یارادیلماسیني مقصده‌اویغون حساب ائتمیشدی. بو قروپ باکي پارتیا تشکیلاتی‌نین آیریلماز حیصه‌سی ایدی(٦٩٢). سونرالار گئنیشلنه‌رک بؤیوک بیر تشکیلاتا چئوریلمیش «هیمت» قروپو تکجه آذربایجانلي فهله‌لرین تشکیلاتي دئییل، عوموميتله آذربایجاندا ایشله‌ین موسلمان فهله‌لرین تشکیلاتي ایدی. بو تشکیلاتین سیرالاریندا او زامان باکي پراولئتاریاتي ایله، بولشئویکلرله بیر یئرده صنایع مرکزلرینده ایشله‌ین ایرانلي فهله‌لر ده آز دئییلدیلر.

۲۰-جی عصرین اوللرینده اینقیلابچي پرولئتاریاتین موهوم مرکزلریندن بیري اولان باکی‌نین ایرانلي فهله‌لری‌نین اویانماسیندا، اونلارین صینفی موباریزه‌یه قوشولماسیندا و اینقیلابچي سوسیالدموکرات تشکیلاتي یاراتماسیندا چوخ موهوم رولو و یاردیمي اولموشدور. همچنین باکی‌نین اینقیلابچي پرولئتاریاتی‌نین (موباریزه‌سینده، تعطیللرینده، نوماییشلرینده، اعتیراضلاریندا ایرانلي فهله‌نین فعال و کوتله‌وی ایشتیراک ائتمه‌سی، بو چیخیشلاردا اونلاردان بعضیلری‌نین حتا تعطیلره و کوچه نوماییشلرینه رهبرلیک ائدن کومیته‌لره عوضو سئچیلمه‌سی(٦٩٣)، باکی‌نین اینقیلابچي فهله‌لری‌نین حؤرمتیني و بولشئویک تشکیلاتچیلارین ایناميني قازانمالاري و س. بو کیمي موهوم مساله‌لر ایرانلي فهله‌نین اینقیلابیلشمه‌سینه و مؤحکم بیر قووه‌یه چئوریلمه‌سینه بؤیوک تاثیر ائتمیشدیر. بئله بیر اینقیلابچي کوتله‌نین سیاسی تشکیلات یاراتماغا چالیشماسی دا ضروري بیر حالدیر. لاکین کسروی‌نین فیکرینجه ۱۹۰٤-جو ایلده نریمان نریمانوفون ایرانلي فهله‌لر اوچون سیاسی تشکیلات «ایجتیماعیون-عامیون» تشکیلاتي یاراتماسی مساله‌سینی تصدیق ائتمک چتیندیر، چونکي نریمان نریمانوف ۱۹۰٤-جو ایلده، حتا ۱۹۰۵-جی ایلین چوخ حیصه‌سینی باکیدا و زاقافقازییادا اولمامیشدیر. نریمان نریمانوفون ایران فهله‌لرینه تشکیلاتچیلیق یاردیمي بیزجه، بیر قدر سونرالاراعایددیر.

بورادا آیدینلاشدیریلماسی قارشییا قویولموش مساله خاریجده یاشایان ایرانلیلارین سیاسی جمعیت، تشکیلات یاراتمالاري مساله‌سی اولدوغونا گؤره، بو تشکیلاتلارین ان موهومو ساییلان، باکیدا و قافقازین دیگر شهرلرینده یاشایان ایرانلیلار طرفیندن یارادیلمیش «ایجتیماعیون-عامیون» و یا «موجاهید»(٦٩٤) تشکیلاتي اولدوغونا گؤره بو حاقدا بیر نئچه سؤزون قئید ائدیلمه‌سی ضروریدیر.

ایران مشروطه اینقیلابي حاقیندا گئنیش تدقیقات آپاران م. س. ایوانوف تبریز سوسیالدموکرات قروپوندان بحث ائدرکن، بو قروپون قافقازدا یاشایان ایرانلیلار، باشلیجا اولاراق ایرانلي فهله‌لر طرفیندن یارانمیش «ایجتیماعیون-عامیون» تشکیلاتي ایله علاقه‌سینه ایشاره ائدیر و کسروی‌نین یازیلارینا اساسلاناراق، گؤسترمیشدیر کي، بو تشکیلات ایران اینقیلابی‌نین باشلانماسیندان بیر ایل اول، یاني ۱۹۰٤-جو ایلده باکیدا نئفت صنایعسینده ایشله‌ین ایرانلي فهله‌لر طرفیندن تشکیل ائدیلمیشدیر(٦٩٥).

ن. ک. بئلووا دا کسروی‌نین یازیلارینا اساسلاناراق، قافقازدا یاشایان ایرایلیلاردان بیر دسته‌نین ۱۹۰٤-جو ایلده نریمان نریمانوفون باشچیلیغی ایله سوسیالدموکرات تشکیلاتي یاراتماسیندان بحث ائتمیشدیر(٦٩٦). ن. ک. بئلووا ایرانلیلارین باکیدا یاراتدیقلاري سوسیالدموکرات قروپونون تشکیلاتچیلاری‌نین آدلارینی قئید ائدرکن حئیدر عموغلونون آدینی دا اورایا علاوه ائتمیشدیر. حالبوکی کسروی‌نین گؤستردیگي آدلار سیراسیندا حئیدر عموغلونون دئییل، مشدي محمد عموغلونون آدی قئید ائدیلمیشدیر(٦٩٧).

ن. ک بئلووا اؤزونون الده ائتدیگي موهوم بیر سنده اساسلاناراق اونو ایران سوسیالدموکرات تشکیلاتی‌نین نیظامنامه‌سی آدلاندیریر و قئید ائدیر کي، بو نیظامنامه ۱۹۰۷-جی ایل مشهد کونفرانسیندا قبول ائدیلمیش نیظامنامه‌دن ایکي ایل اول، یاني ۱۹۰۵-جی ایلده قبول ائدیلمیشدیر(٦٩٨). مساله‌نین آیدینلاشدیریلماسی اوچون ن. ک. بئلووانین نشر ائتدیردیگي نیظامنامه‌نین ۲ و ۳-جو ماده‌لری‌نین بعضی حیصه‌سیني بورادا میثال گتیریریک» :

۲-جی ماده. بیزیم پارتییا هله حؤکومت ایشلرینه موداخیله ائتمیر... حؤکومت طرفیندن اهالییه ظولم اولونارسا تشکیلات عوضولری کومیته واسیطه‌سیله (سوسیالدموکرات کومیته‌سی - ت. ش.) انجومنه خبر وئرمه‌لیدیر.

۳-جو ماده. پارتییا عوضوو (سوسیالدموکرات پارتییاسی عوضوو ت. ش.) هئچ کسی تحقیر ائتمه‌مه‌لیدیر. کومیته بیر آدامین توتولماسی و جزالاندیریلماسی اوچون آنجاق انجومن عوضولری‌نین ... راضیلیغیني آلدیقدان سونرا گؤستریش وئره بیلر»(٦٩٩).

اگر هر ایکي ماده‌ده قئید ائدیلمیش انجومن اینقیلابین قیزغین دؤورونده تبریزده حاکیمیت اورقاني کیمي فعالیت گؤسترن «ایالتي انجومن»دیرص، اوندا بو انجومن ۱۹۰٦-جی ایل سئنتیابر-اوکتیابر آیلاریندا یارادیلمیشدیر. بئله اولدوقدا ن. ک. بئلووانین الده ائتدیگي نیظامنامه‌ه ۱۹۰۵-جی ایلده دئییل، ۱۹۰٦-جی ایلده تبریزده «ایالتي انجومن» یاراندیقدان سونرا ترتیب ائدیله بیلر.

س. م. علیئف «ایجتیماعیون-عامیون حاقیندا نامعلوم سند» آدلی مقاله‌سینده سون واختلاردا آذربایجانین مرکزي دؤولت آرشیویندن الده ائدیلمیش ۸ صحیفه‌لیک بیر ماتئریالا اساسلاناراق، ماراقلي معلومات وئرمیشدیر. مولیفین یازدیغینا گؤره ۱۹۰٦-جی ایل دئکابر آییندا باکیدا چاپ ائدیلمیش بو سند ایرانلیلارین باکیدا یاراتدیقلاري پارتییانین مرامنامه‌سی‌نین بیر حیصه‌سیدیر. بو مرامنامه رسدفپ-نین مرامنامه‌سی تاثیرینده یازیلمیش و باکي تشکیلاتي طرفیندن تبریز تشکیلاتینا تکلیف ائدیلمیشدیر(۷۰۰). الده ائدیلمیش سندین فارس دیلینده یازیلدیغي، اورادا بؤیوک تورپاقلارین کندلیلرین آراسیندا بؤلوشدورولمه‌سی تکلیفی‌نین وئریلمه‌سی و س. اونون ایرانلیلار اوچون حاضیرلانمیش اولدوغونو گؤستریر. دیگر طرفدن متنین یازی طرزي اونون باشقا اینقیلابي بیر تشکیلاتین مرامنامه‌سیندن ترجومه ائدیلدیگینی گؤستریر. همچنین بورادا خالقي نئجه آزاد ائتمه‌لی؟ باشلیغي آپار ۵ ماده‌ده دموکراتیک آزادلیقلاردان بحث ائدیلدیکدن سونرا آیریجا بیر قئید آلتیندا بئله یازیلیر: «بو مادده (مذهب آزادلیغي ماده‌سی) ایرانا عاید دئییل، چونکي ایراندا باشقالاری‌نین دینینه اعتیراض ائدیلمیر و هئچ کسی اؤز دینیني ترک ائتمگه مجبور ائتمیرلر...»(۷۰۱). همین «بو ماده ایرانا عاید دئییل» جومله‌سی بیزیم فیکریمیزي تصدیق ائدیر.

س. م. علیئفین باشقا بیر مقاله‌سینده ایران «ایجتیماعیون-عامیون» تشکیلاتی‌نین ۱۹۰٤ و یا ۱۹۰۵-جی ایلده باکیدا یاراناماسینا ایشاره ائدیلمیشدیر(۷۰۲).

بار-رومئنسکي ۱۹٤۱-جی ایلده نشر ائتدیگي گئنیش مقاله‌ده ایرانلي اینقیلابچیلارین «موجاهید» تشکیلاتیندان، اونون بوتون قافقاز و اورتا آسیا شهرلرینده یاییلماسیندان و صینفی کؤکلریندن بحث ائدرکن، تیفلیسده یاشایان یوسیف الاکبرزاده آدلی بیر ایرانلي اینقیلابچی‌نین یازدیغي خاطیره‌دن بو سؤزلري گتیرمیشدیر: «۱۹۰۵-جی ایل روس اینقیلابي گونلرینده تیفلیسده ایرانلیلارین اینقیلابي موجاهید تشکیلاتي یارادیلدي. من ده (یوسیف الاکبرزاده) ۱۹۰٦-جی ایلده بو تشکیلاتا داخیل اولدوم و ایران اینقیلابیندا یاخیندان ایشتیراک ائتدیم»(۷۰۳).

ن. نریمانوفون وفاتي موناسیبتیله ۱۹۲۵-جی ایلده «یئني فیکیر» قزئتینده درج ائدیلمیش مقاله‌ده ده باکیدا نریمانوفون یاردیمي ایله ایران سوسیالدموکرات تشکیلاتی‌نین ۱۹۰۵-جی ایلده یارادیلماسی قئید ائدیلمیشدیر(۷۰٤).

باکیدا ایرانلي اینقیلابچیلار طرفیندن سوسیالدموکرات تشکیلاتی‌نین یارادیلماسی تاریخیني دقیقلشدیرمک مقصدیله موختلیف مولیفلردن گتیریلمیش پارچالاردان علاوه، سون واختلاردا ۱۹۰۵-جی ایل روس اینقیلابی‌نین ٦۰-جی ایلدؤنومو موناسیبتیله آذربایجان س.س.ر. پارتییا تاریخي اینستیتوتو طرفیندن کئچیریلمیش علمي سئسسیادا. حسنوفون «۱۹۰۵-۱۹۱۱-جی ایللر ایران اینقیلابي دؤورونده آذربایجان بولشئویکلری‌نین ایران اینقیلابچیلارینا یاردیمي» آدلی معروضه‌سینده اولان تئزیسی، یاني باکیدا ایران سوسیالدموکرات و یا «موجاهید» تشکیلاتی‌نین ۱۹۰٦-جی ایلین اوللرینده مئیدانا چیخماسی فیکریني حقیقته اویغون حساب ائتمک اولار. معروضه‌ده ایرلي سورولموش بو فیکرین اساسیني ۱۹۰٦-جی ایل سئنتیابر آیی‌نین ٤-ده باکی‌نین اینقیلابچي تشکیلاتلاري طرفیندن یاییلمیش بیر سیاسی ورقه تشکیل ائدیر. ۱۱ نفر دنیزچی‌نین حربی محکمه‌یه وئریلمه‌سی علئیهینه فهله‌لري تعطیله چاغیران بو ورقه‌ده «رسدفپ-نین باکي تشکیلاتي»، موسلمان سوسیالدموکرات («هیمت») تشکیلاتیندان (باشقا ایران سوسیالدموکرات («موجاهید») پارتییاسی آدی دا آیدین صورتده اورادا قئید ائدیلمیشدیر(۷۰۵).

یوخاریدا گتیریلمیش فاکتلاردان بو قناعته گلمک اولار کي، باکیدا ایرانلیلارین سوسیالدموکرات و یا موجاهید» تشکیلاتي ۱۹۰٤-جو ایلده دئییل، سونرالار، بیزجه، ۱۹۰٦-جی ایلین اوللرینده یارادینمیش و فعالیته باشلامیشدیر. ایران اینقیلابچیلاریندان کامران آغازاده‌نین خاطیره‌سینده ده ایران سوسیالدموکرات تشکیلاتی‌نین ۱۹۰٦-جی ایلده یارادیلماسی قئید ائدیلمیشدیر(۷۰۵).

ایرانلیلارین باکیدا یاراتدیقلاري سوسیالدموکرات تشکیلاتی‌نین موسیسلرینه و تشکیلاتچیلارینا گلدیکده، دئمک لازیمدیر کي، کسروی‌نین اثرینده نریمانوف، سوچو میرزه، جعفر زنجاني، مشهدي محمد عموغلو، محمدتاغي شیرینزاد، حاجی خان، نوروللاه خان یئکاني، مشدي محمد علی خان، میرزه ابولحسن تئهراني، اکبر اوسکویی، حوسئین سرابي، اورمولو مشدي باغیر خان، مشدي ایسماعیل میيابی‌نین آدلاري ایلک تشکیلاتچیلار سیراسیندا قئید اولونموشدور(۷۰٦). لاکین همین تشکیلاتین یاراناماسی‌نین ایلک دؤورلرینده اونون سیرالاریندا فعالیت گؤسترن اینقیلابچیلارین دانیشیقلاریندان و خاطیره‌لریندن گؤرونور کي، اسدوللاه آخوندوف، اسدوللاه قافارزاد، عسگرزاده تبریزي، عظیمزاده زنجاني، رضازاده قاراداغي، آخوندزاده اردبیلي، حسن مالاکئش، قافار خان میانالي، احمد امیراوف، بهرام آغائیف، ابولقاسیم اسدي ده همین تشکیلاتچیلارین سیراسینا داخیل ایمیشلر(۷۰۷).

«ایجتیماعیون-عامیون» و «موجاهید» مساله‌سینه گلدیکده قئید ائتمک لازیمدیر کي، مشروطه اینقیلابي عرفه‌سینده و اونون ایلک مرحله‌سینده موستقیل «موجاهید» تشکیلاتي هله یارادیلمامیشدي. او زامان بعضی سیاسی تشکیلاتلار، او جومله‌دن «ایجتیماعیون-عامیون» و خوصوصیله باکیدا و قافقازین دیگر شهرلرینده یارانمیش «ایجتیماعیون-عامیون» تشکیلاتلاري اؤزلرینی «موجاهید» ده آدلاندیرمیشلار. مثلن، آذربایجانین مرکزي دؤولت آرشیویندن الده ائدیلمیش، ۱۹۰۶-جی ایلده ۱۱ نفر دنیزچی‌نین حربی محکمه‌یه وئریلمه‌سی علئیهینه باکیدا یاییلمیش سیاسی ورقه‌ده ایرانلي اینقیلابچیلار اؤز تشکیلاتلارینی ایران سوسیالدموکرات پارتیاسی موجاهید آدلاندیرمیشلار. او، زامان تکجه تشکیلاتلار دئییل، حتا بعضی ایجتیماعی خادیملر و گؤرکملي اینقیلابچیلار دا اؤزلرینی موجاهید آدلاندیریرمیشلار. لاکین موستقیل «موجاهید» تشکیلاتي اینقیلابین شیدتلی ووروشمالاري دؤورونده، خوصوصیله ۱۹۰۷ و ۱۹۰۸-جی ایللرده اینقیلابین سیلاحلي قووه‌لری‌نین مونتظم حربی تشکیلاتي کیمي، ایرانین بعضی شهرلرینده، او جومله‌دن تبریزده یارادیلمیش، سوسیالدموکرات تشکیلاتی‌نین و ایالتي انجومنین باشچیلاري ایله فعالیت گؤسترمیشدیر.

*****

ایراندا فئودال قورولوشونا و موستملیکه‌چیلیک تهلوکسینه قارشی داوام ائدن موباریزه‌لرده مئیدانا چیخمیش سیاسی جمعیتلر و تشکیلاتلار ۱۹-جو عصرین ایکینجي یاریسیندان اعتیبارن کؤهنه دیني طریقتلردن فرقلي اولاراق، آوروپا طرزلي سیاسی تشکیلاتلار فورماسیندا یارانیب فعالیت گؤسترمیشلر.

ایرانین ایلک سیاسی جمعیتی اولان «آدمیت جمعیتی» ایلک واختلاردا فراماسون و فراموشخانه آدلانماسینا باخمایاراق، آوروپا فراماسون لوژلاری‌نین هئچ بیري ایله علاقه‌ده اولمایيب، تامامیله موستقیل و سیاسی بیر تشکیلات ایدی. بو تشکیلاتین اساس مقصدي ایرانلیلاري اویاتماق، اونلاري آوروپانین اینکیشافي و یئنیلشمه‌لری ایله تانیش ائتمک، خوصوصیله اؤلکه‌ده حؤکم سورن ایقتیصادی و سیاسی گئریلیگي، ایجتیماعی فلاکتلري آرادان قالدیرماق اوچون کوتله‌لری موباریزه‌یه جلب ائتمک اولموشدور. موتشکیل موباریزه‌ده موختلیف دؤورلر کئچیرمیش «آدمیت جمعیتی» ۱۸۹۱-جی ایلدن اعتیبارن «ایتیحاد ایسلام» تشکیلاتي ایله البیر حرکت ائده‌رک، اؤلکه‌ده داوام ائدن ایجتیماعی ضیدیتلري و صینفی توققوشمالاري کوتله‌لرین منافعئینه اویغونلاشدیرماق اوغروندا چالیشمیش و بیر سیرا مووفقیتلر الده ائده بیلمیشدیر. حاکیم قووه‌لر آراسیندا یارانان ضیدیتین درینلشمه‌سیندن ایستیفاده ائتمک، کوتله‌لر آراسیندا سیاسی بیرلیک و موتشکیل موباریزه ایدئیالاری‌نین اساسیني قویماق کیمي موهوم تدبیرلر «آدمیت جمعیتی» ایله «ایتیحاد ایسلام» تشکیلاتی‌نین فعالیتی ایله علاقه‌داردیر.

۱۹-جو عصرین سونو، ۲۰-جی عصرین باشلانغیجیندا ایراندا ایقتیصادی و سیاسی وضعیتین موعئین اینکیشافي یئني قووه‌لرین مئیدانا گلمه‌سی ایله نتیجه‌لنیر، یئنیلیکله کؤهنه‌لیک آراسیندا داوام ائدن موباریزه ایص یئني جمعیتلرین یارانماسیني ضروریلشدیریردي. بو دؤورده تئهراندا، تبریزد، ایصفاهاندا و باشقا شهرلرده بیر سیرا گیزلي، سیاسی جمعیتلرین فعالیتینه تصادوف اولونور کي، اونلار اؤلکه ایقتیصادیاتی‌نین اینکیشافي اوچون تاسیس ائدیلمیش موختلیف شیرکتلرین، اکسیونئر جمعیتلرین، ماعاریفین گئنیش یاییلماسی اوچون یارانمیش ماعاریف انجومنلری‌نین، یئني مکتبلرین، قزئت، ژورنال رئداکسیالاری‌نین اطرافیندا تشکیل ائدیله‌رک، ایجتیماعی و سیاسی حیاتین یئنیلشمه‌سینه شرایط حاضیرلاماغا چالیشیردیلار.

ایران خالق حرکاتی‌نین گئنیشلنمه‌سی و گوجلنمه‌سینده آوروپا بورژوا اینقیلابلاری‌نین، روسیا خالقلاری‌نین چاریزمه قارشی عوصیانلاری‌نین، خوصوصیله ۱۹۰۵-جی ایل روس اینقیلابی‌نین موهوم تاثیري و ایلهام وئریجي رولو اولموشدور.

۲۰-جی عصرین اوللرینده بیر طرفدن ایراني بوروموش کوتله‌وی ناراضیلیقلار، دیگر طرفدن حاکیم دایره‌لرین اؤلکه‌نی ایداره ائتمکده عاجیزلیگي مؤوجود سیاسی قورولوشون دگیشدیریلمه‌سیني ضروري ائتمیشدیر. بئله بیر موهوم و تاریخي طلبي موتشکیل صورتده حیاتا کئچیرمک وظیفه‌سی سیاسی تشکیلاتلارین عؤهده‌سینه دوشوردو کي ،بو ساحه‌ده مشروطه اینقیلابي عرفه‌سینده تئهراندا یارانمیش اینقیلاب کومیته‌سی‌نین، «انجومن مخفي»نین و تبریزده تشکیل ائدیلمیش سیاسی تشکیلاتلارین حل‌ائدیجی رولو اولموشدور.

اثر بویو حاقیندا بحث ائدیلمیش بوتون سیاسی جمعیتلر و تشکیلاتلار بورژوا و خیردا بورژوا تشکیلاتلاري، حاضیرلانماقدا اولان اینقیلاب ایص بورژوا اینقیلابي ایدی. لاکین حرکاتین گوجلو مرحله‌لرینده همین سیاسی تشکیلاتلاردان بعضیلری اؤز موباریزه‌لرینده دؤورون ان اینقیلابي شوعارلارینی «بوتون دونیا زحمتکئشلری بیرلشین!» شوعارینی یایماقدان بئله چکینمه‌میشلر. مشروطه اینقیلابي دؤورونده ایران فهله‌سی بیر صینیف کیمي تشکول تاپمادیغینا گؤره اونون مارکسیزم-لئنینیزم ایدئیالارینی رهبر توتان پارتیاسی دا یارادیلمامیشدي. لاکین زحمتکئش کوتله‌لرین و مونرقی طبقه‌لرین منافعینی مودافیعه ائدن اینقیلابچي سوسیالدموکرات تشکیلاتلاري تدریجله یارانیردي کي، اینقیلابین گئدیشینده اونلارین تشکیلاتچیلیق رولو بؤیوک تاریخي اهمیته مالیک اولموشدور.

ایران خالقلاري سیاسی آزادلیقلار الده ائتمک، اؤلکه ایستیقلالینی قوروماق اوغروندا آپاردیغي موباریزه‌لرده اؤزلری‌نین سیاسی تشکیلاتلاریندان ایستیقامت آلمیش و هئچ بیر باشقا خاریجي قووه‌نین بو ایشده رولو اولمامیشدیر. بعضی مولیفلرین ایران اینقیلابي حاقیندا صو فیکیرلري اوخوجودا بئله تصوور یارادیر کي، گويا مشروطه اینقیلابی‌نین حاضیرلانماسیندا اینگیلیس ایمپریالیستلری‌نین رولو اولموشدور. م. محمود یازیر کي، ایران خالقلاري مشروطه‌نین معناسینی بیلمیردي، اینگیلیس سفیرلیگینده بست اگلشدیکده مشروطه سؤزونو اؤیرندي، سیاستچیلر ایص مشروطه فرمانینی شاها ایمضالاتماقلا ایران خالقلاری‌نین بدبختلیگینه باعیث اولدولار(۷۰۸). دیگر مولیف فتح اوللا بینا مشروطه اینقیلابینا ایشاره ائده‌رک، اونو «قیزدیرما «خسته‌لیگي آدلاندیرمیش و گؤسترمیشدیر کي، بو خسته‌لیک یوز ایل ایراندا داوام ائده‌جک، ایرانلیلار یوز ایلدن سونرا قانوني حؤکومت یاراتماغا بلکه ده لاییق اولاجاقلار(۷۰۹). همین مولیف باشقا اثرینده ایرانین اصیل وطنپرور تشکیلاتچیلارینی خاین آدلاندیرمیش و اؤزونون آزادلیق حرکاتینا دوشمن اولدوغونو بیلدیرمیشدیر(۷۱۰). بو کیمي مولیفلرین اؤز یازیلاري اؤز ماهیتلرینی ایفشا ائتمکده توتارلي سند اولدوغوندان اونلارین حاقیندا بحث ائتمگه دگمز. لاکین اینقیلابي حرکاتدا شخصن ایشتیراک ائتمیش م. محمودون یازیلارینا گلدیکده دئمک لازیمدیر کي، هله مشروطه اینقیلابی‌نین ان قیزغین دؤورو اولان ۱۹۰۸-جی ایلده روس عالیملریندن ائ. ایلیین حاقلي اولاراق یازمیشدیر کي: ایران اینقیلابینی روحانیلرین یاراتماسی، یا خوصوصی بیر تصادوفون مئیدانا چیخارماسی و یا حؤکومتین ضعیفلیگی‌نین نتیجه‌سی کیمي حساب ائدن شخصلر ایشین اصیل ماهیتیندن خبرسیزدیرلر. چونکي ایران اینقیلابی‌نین اساس بینؤوره‌سی نصرالدین شاه دؤورونده قویولموشدور(۷۱۱).

آیدیندیر کي، اینگیلیس «ایمپئریالیستلری بوتون شرق اؤلکه‌لریند، او جومله‌دن ایراندا باش وئرمیش هر هانسی بیر حادیثه‌دن اؤز ایشغالچیلیق سیاستلري خئیرینه ایستیفاده ائتمگه چالیشمیشلار. اینگیلیس مامورلاری‌نین بعضی حاللاردا سیاسی مانئوره ال آتمالاري هئچ ده ایران خالقلارینا یاردیم گؤسترمک اوچون دئییل، ایرانین حاکیم دایره‌لرینده، خوصوصیله سارایدا اؤزلرینه مناسیب مؤوقع الده ائتمک مقصدي ایله اولموشدور. م. محمودون اؤز تدقیقینه گؤره ایران اینقیلابي عرفه‌سینده (۱۹۰۲-جی ایلده) اینگیلیس سفیري هاردینق اینگیلتره خاریجي ایشلر ناظیرلیگینه یازمیشدیر کي، بیز ایراندا ایرلیله‌مک مقصدیمیزي آچیق صورتده روسلارا (چار حؤکومتین) خبر وئرمه‌لی‌ییک. بیز بو باره‌ده اونلارلا قارداشجاسینا صؤحبت ائتمه‌لی‌ییک. تعجوبلودور کي، مشروطه اینقیلابی‌نین ان کسگین دؤورو اولان ۱۹۰۷-جی ایلده اینگیلتره ایله چار حؤکومتی آراسیندا ایراني «نوفوذ» دایره‌لرینه بؤلوشدورمک اوچون موقاویله‌نین ایمضالانماسی ایله بیرلیکده اینگیلیس مامورلاري ایران اینقیلابینا نه کیمي یاردیم گؤسترمیشلر؟ بیزجه بو کیمي مولیفلر یا حادیثه‌لرین اصیل ماهیتینی باشا دوشمکده عاجیزدیرلر، یا دا موعین مقصد اوچون بو کیمي ایدیعالاري ایرلي سورورلر.

بورادا تدقیق ائدیلمیش بوتون سیاسی تشکیلاتلار و جمعیتلر اونلاردان ایستیقامت آلان موباریز کوتله‌لر، اساس اعتیباري ایله ایراندا موطلق مونارخییاني دئویرمک، اونون یئرینده کونستیتوسیالي مونارخییا یاراتماق اوغروندا ۵۰ ایلدن آرتیق فعالیت دؤورونه مالیکدیرلر اونلارین هامیسی سیاسی آزادلیق، تهلوکه‌سیزلیک، عدالت طلب ائده‌رک، بو طلباتی عدالتخانا، مشورت مجلیسی و شورا مجلیسی واسیطه‌سیله حیاتا کئچیرمک ایسته‌ییردیلر. کوتله‌لرین بؤیوک اکثریتی ساوادسیزلیقدان مشروطه سؤزونون معناسیني بیلمه‌صلر ده، اونلار تهلوکه‌سیزلیگین، عدالتین، آزادلیغین معناسینی بیلیر، اینقیلابي حرکاتین مقصدین باشا دوشور، اونون غلبه‌سی اوغروندا وار قووه‌لري ایله موباریزه آپاریردیلار.

کوتله‌لری اویاتماق، اونلاري موتشکیل موباریزه‌یه جلب ائتمک، اینقیلابي حرکاتی حاضیرلاماق و اونو غلبه‌یه چاتدیرماقدا الده ائدیلمیش مووفقیتلر اینقیلاب دؤورونده اونلارلا باشقا سیاسی تشکیلاتلارین و انجومنلرین یارانماسی ایله نتیجه‌لنمیش، همین تشکیلاتلار و انجومنلرین مووفقیتلري ایراندا اینقیلابچي سوسیالدموکرات تشکیلاتلاری‌نین فعالیتینه شرایط یاراتمیشدیر.

اوچونجو فصيلين ايضاحاتی

۵۱۰-كسروي. تـاريخ مشروطه، ٤-جو چاپـي. ص. ۳۳.

۵۱۱-يـئـنه اورادا، ص. ۳٤.

۵۱۲-يـئـنه اورادا، ص. ۳۵.

۵۱۳- م. مـلـكزاده. تـاريخ ايـنقـيلاب، ۲-جی جيـلـد، ص. ۸.

۵۱٤-يـئـنه اورادا.

۵۱۵-يـئـنه اورادا، ص. ۱۲.

۵۱٦-م. مـلـكزاده. مـليكولموتـكلليمیـنين تـرجومهيـی-حـالـی. ص. ۱۸۲.

۵۱۷- م. مـلـكزاده. تـاريخ ايـنقـيلاب، ۲-جی جيـلـد، ص. ۱۰.

۵۱۸- سردار اسعد بختيـاری ۱۹۰۹-جو ايـلـده محمدعلي شاه موطلقـيـتـيـني دئـويـرن سيلاحلی قـووهلـريـن بختيـارلاردان تـشكيل اولموش حيصهسينـين بـاشچيسی ايـدی.

٦۱۹-م. مـلـكزاده. تـاريخ ايـنقـيلاب، ۲-جی جيـلـد، ص. ۱۱.

۵۲۰-م. مـلـكزاده. تـاريخ ايـنقـيلاب، ۲-جی جيـلـد، ص. ۱۱.

۵۲۱-يـئـنه اورادا.

۵۲۲-م. مـلـكزاده. تـاريخ ايـنقـيلاب، ۲-جی جيـلـد، ص. ۱۸،

۵۲۳-يـئـنه اورادا، ص. ۱۹.

۵۲٤-يـئـنه اورادا، ص. ۱۸.

۵۲۵-يـئـنه اورادا، ص. ۱۹.

۵۲٦-م. مـلـكزاده. تـاريخ ايـنقـيلاب، ۲-جی جيـلـد، ص. ۳۳.

۵۲۷-يـئـنه اورادا.

۵۲۸-نـاظيم اولايـسلام. گؤستريـلن اثـری، ۲-جی چاپـي، ص. ۱۵۹.

۵۲۹-يـئـنه اورادا، ص. ۱٦۲.

۵۳۰-«ا. پـژوهون قـئـيدلـري»، ص. ۱۱۷.

۵۳۱-«احمد پـژوهون قـئـيدلـري»، ص. ۱۱۷.

۵۳۲ نـاظيم اولايـسلام . گؤستريـلن اثـری، ص. ۱۸۹.

۵۳۳-يـئـنه اورادا، ص. ۲۱۵.

۵۳٤-نـاظيم اولايـسلام. گؤستريـلن اثـری، ص. ۲۱۵.

۵۳۵-يـئـنه اورادا، ص. ٦٦، ۱۷۵.

۵۳٦--يـئـنه اورادا.

۵۳۷-یئنه اورادا. اورادا.

۵۳۸-یئنه اورادا.

۵۳۹-ناظیم اولایسلام. گؤستریلن اثری، ص. ۱۷۷،

۵٤۰-یئنه اورادا.

۵٤۱-یئنه اورادا، ص ۲۲۸.

۵٤۲- آخیرینجي ایمام دئدیکده، بورادا شیعه‌لرین تکجه ۱۲-جی ایمامي دئییل، اوچ باشقا دینین هه‌رسینین اؤزونه مخصوص ایماملاري دا نظرده توتولور.

۵٤۳-ناظیم اولایسلام. گؤستریلن اثری، ص. ۲۰۹-۲۱۰

۵٤٤-یئنه اورادا، ص. ۱۷۲.

۵٤۵-ناظیم اولایسلام. گؤستریلن اثری، ۲-جی چاپي، ص. ۱۷۲.

۵٤٦- ملکزاده.. تاریخ اینقیلاب، ۲-جی جیلد، ص. ۱۸.

۵٤۷-م. ملکزاده. تاریخ اینقیلاب، ۲-جی جیلد، ص. ۲۳

۵٤۸-ناظیم اولایسلام. گؤستریلن اثری، ۲-جی چاپي، ص. ۱۹۱.

۵٤۹-یئنه اورادا، ص. ۱۹۲.

۵۵۰-کسروي. تاریخ مشروطه، ٤-جو چاپي، ص. ٤۹.

۵۵۱-م. ملکزاده. تاریخ اینقیلاب، ۲-جی جیلد، ص. ۲۷.

۵۵۲-یئنه اورادا، ص. ۱۸.

۵۵۳-باخ: م. س. ایوانوف، ایرانسکایا رئوولوتسیا ۱۹۳۵-۱۹۱۱ قق؛ بور رامئنسکی. ك واوپروسو او رولي بالشئویکوو زاکاوکازییا و ایرانسکوي رئوولوتسییي ۱۹۰۵-۱۹۱۱ قق.، «ایستوریک مارکسیست»، ۱۹٤۰، ۱۱ №؛ ق. س. آرتونیان. ایرانسکایا رئوولوتسیا ۱۹۰۵-۱۹۱۱ قق.، ۱-جی بولشئویکي زاکاوکازییا، یئرئوان، ۱۹۵٦.

۵۵٤-و. ۱-جی. لئنین. اثرلري، ۱۹-جو جیلد، باکي، آذرنشر، ۱۹۵۱، ص. ۷۱.

۵۵۵-سئید جمال‌الدین ایصفاهاني چیخیشلاري حاقیندا باخ: دؤولت‌آبادي. تاریخ معاصر، ۲-جی جیلد، ص ٦.

۵۵٦-یئنه اورادا.

۵۵۷- کسروي. تاریخ مشروطه، ٤-جو چاپي، ص. ۵۸.

۵۵۸-م. ملکزاده. تاریخ اینقیلاب، ۲-جی جیلد، ص. ۵۰.

۵۵۹-دؤولت‌آبادي. تاریخ معاصر، ۲-جی جیلد، ص. ۱٤.

۵٦۰-م. ملکزاده. تاریخ اینقیلاب، ۲-جی جیلد، ص. ٤۸.

۵٦۱-م. ملکزاده. تاریخ اینقیلاب، ۲-جی جیلد، ص. ٤۸؛ م س ایوانوف. ایرانسکایا رئوولوتسیا ۱۹۰۵-۱۹۱۱ قق.، م.، ۱۹۵۷، ص. ٦۹.

۵٦۲-م. ملکزاده. تاریخ اینقیلاب، ۲-جی جیلد، ص. ۷۲.

۵٦۳-م. س. ایوانوف. ایرانسکایا رئوولوتسیا ۱۹۰۵-۱۹۱۱ قق، ص ٦۹.

٥٦٤-م. ملکزاده. تاریخ اینقیلاب، ۲-جی جیلد، ص. ٦٥.

٥٦٥-م. ملکزاده. تاریخ اینقیلاب، ۲-جی جیلد، ص. ٥۲. بست گونریندە شاهعبدولعظیمین اهالیسی، خوصوصیله جومعه گونلري تئهراندان اورایا گئدن یوزلرله و مینلرله اهالی اورادا ییغینجاق و میتینق تشکیل ائدیردی.

٥٦٦-یئنه اورادا، ص. ٥۲.

٥٦٧-یئنه اورادا، ص. ٥٥.

٥٦٨-یئنه اورادا.

٥٦٩-م. ملکزاده، تاریخ اینقیلاب، ۲-جی جیلد، ص. ۳۰.

٥٧٠- آ رتور هاردینگ.Diplomatist in the East، لوندون، ۱۹۲۸. ص. ۲۷۳.

٥٧١-م. ملکزاده. تاریخ اینقیلاب، ۲-جی جیلد، ص. ٦٤.

٥٧۲-یئنه اورادا.

٥٧۳-م. ملکزاده. تاریخ اینقیلاب، ۲-جی جیلد، ص. ٦٩.

٥٧٤-یئنه اورادا، ص. ٧۳.

٥٧٥-یئنه اورادا.

٥٧٦-م. س. ایوانوف. ایرانسکایا رئوولوتسیا، ص. ٧۰-٧١.

٥٧٧-کسروي. تاریخ مشروطه، ٤-جو چاپي، ص. ٦٧.

٥٧٨- کسروي. تاریخ مشروطه، ٤-جو چاپي، ص. ٦٧.

٥٧٩-«حبل المتین» قزئتي. کلکته، ۱۱ ماي ۱۹۰٦، ۳٥ №.

٥٨۰-م. س. ایوانوف. ایرانسکایا رئوولوتسیا ۱۹۰٥-۱۹۱۱ قق.، ص. ٧١.

٥٨-م. ملکزاده. تاریخ اینقیلاب، ۲-جی جیلد، ص. ۹٧.

٥٨۲- واختیله «آدمیت جمعیتی»نه منسوب اولان سعدولدؤوله اوزون مودت بئلژیکادا ایران سفیري ایشلیه‌رک، ۱۹۰۳-جو ایلده عئین الدؤوله حؤکومتینده تیجارت ناظیري وظیفه‌سینه تعیین ائدیلمیشدی. او، ایرانین تیجارت بورژوازییاسی‌نین بئلژیکالی نووزا قارشی اعتیراضلاریندا تاجیرلرین منافعئینی مودافیعه ائتمگه چالیشمیش و حؤکومت دایره‌لریندە نووزون ایشلریني پیسله‌میشدیر. سعدولدؤوله گؤمروک ناظیرلیگی وظیفه‌سینی توتماقا چالیشردي. او، تیجارت ناظیرلیگینده باشدا حاجی محمد ایسماعیل مغازه‌یي اولماقلا تبریز تاجیرلریندن بیر قروپ اوچون الوئریشلي شرایط یاراتمیشدي. سعدولدوله ۱۹۰٥-جی ایل دئکابر آییندا حؤکومته قارشی حرکاتدا گیزلي ایشتیراک ائده‌رک، سئید محمد طباطبایی‌یه یازدیغي مکتوبدا حرکاتا هر جور مادی و معنوی یاردیم گؤسترمگه حاضیر اولدوغونو بیلدیرمیشدي. اونون گیزلي مکتوبونون حؤکومت مامورلارینین الینه کئچمه‌سی، توتولوب یزد شهرینه سورگون ائدیلمه‌سیله نتیجه‌لنمیشدي.

٥٨۳-محمد خان احیااولمولک کئچمیش باش ناظیر امین اولسولطانین خوصوصی حکیمي ایدی.

٥٨٤-دؤولتآبادي. تاریخ معاصر، ۲-جی جیلد، ص. ٦٥.

٥٨٥-یئنه اورادا، ص. ۱۱۳.

٥٨٦-م. ملکزاده. تاریخ اینقیلاب، ۲-جی جیلد، ص. ۱۱۳.

۵۸۷-باخ: ناظیم اولایسلام. گؤستریلن اثری، ص. ۹۰-۹۳ و م. س. ایوانوف. ایرانسکایا رئوولوتسیا

۱۹۰۵-۱۹۱۱ قق.، ص. ۷۲.

۵۸۸-ز. ز. عبدوللایئف. پرومیشلننناست ۱-جی زاروژدئنییا رابوچئوو کلاسسا ایرانا، باکو، ۱۹۶۳; علی شمیده. رابوچی ۱-جی پروفسایوزنوئ دئویژئنیئ و ایرانئ و ۱۹۰۶-۱۹۵۳ قق.، الیازماسی.

۵۸۹-م. ملکزاده. تاریخ اینقیلاب، ۲-جی جیلد، ص. ۱۱۶.

۵۹۰ دؤولتآبادي.-. تاریخ معاصر، ۲-جی جیلد، ص. ۳۶.

۵۹۱-کسروي. تلریخ مشروطه، ٤-جو چاپي، ص. ۹۰. .

۵۹۲- م. ملکزاده. تاریخ اینقیلاب، ۲-جی جیلد، ص. ۱۲۹.

۵۹۳-آ رتور هاردینگ، ائ دیپلوماتیست این دئ ایست، لوندون. ۱۹۲۸، ص. ۳۲۲.

۵۹٤-ناظیم اولایسلام. گؤستریلن اثری، ص. ٤۰۲.

۵۹۵-دؤولتآبادي. تاریخ معاصر، ۲-جی جیلد، ص. ٦٦.

۵۹٦-ناظیم اولایسلام. گؤستریلن اثری، ص. ٤۰۳.

۵۹۷-یئنه اورادا، ص. ۱٤٤.

۵۹۸-یئنه اورادا، ص. ٤۰۹.

۵۹۹-ناظیم اولایسلام. گؤستریلن اثری، ص. ٤۱۲.

٦۰۰-یئنه اورادا، ص. ٤۰۷.

٦۰۱-یئنه اورادا، ص. ٤۲٦.

٦۰۲-یئنه اورادا، ص. ٤۵۰.

٦۰۳-ناظیم اولایسلام. گؤستریلن اثری، ۲-جی جیلد، ص. ٤۳۲.

٦۰٤-م. س. ایوانوف. ایرانسکایا رئوولیوتسیا ۱۹۰۵–۱۹۱۱ قق.، م. ۱۹۵۷، ص، ۷۸.

٦۰۵-یئنه اورادا، ص. ۷۲.

٦۰٦-ناظیم اولایسلام. گؤستریلن اثری، ص. ٤۳۵.

٦۰۷-یئنه اورادا، ص. ٤۵٤.

٦۰۸- یئنه اورادا، ص. ٤۵۷.

٦۰۹-یئنه اورادا، ص. ٤۳۵.

٦۱۰- ناظیم اولایسلام. گؤستریلن اثری، ص. ٤۳۵.

٦۱۱-کسروی. تاریخ مشروطه، ٤-جو چاپي، ص. ۱۱۰.

٦۱۲- کتاب آبی، نمره ۱، از سال ۱۹۰٦ الی ۱۹۱۳، جلد ۱، ص. ۲۰

٦۱۳-م.ملکزادهز. تاریخ اینقیلاب، ۲-جی جیلد، ص. ۱۷۳

٦١٤-ناظیم اولایسلام. گؤستریلن اثری، ص. ٤٨٩.

٦١٥- کسروی. تاریخ مشروطه، ٤-جو چاپي، ص. ١٢١.

٦١٦- مجموعه مصوبات ادوار اول و دوم قانونگذاری مجلس شورایملی، تهران، ١٣١٨، ص. ٣٤

٦١٧-اکینچي دئدیکده بیلاواسیطه کندلیلر دئییل، اکین و تورپاق ایشي ایله مشغول اولان وارلیلار نظرده توتولور.

٦١٨- ناظیم اولایسلام. گؤستریلن اثری، ص. ٥٤١.

٦١٩-بعضی حاللاردا پئشه و ایش جهتدن بیربیرینه اوخشار ایکي، اوچ و یا داها چوخ سئخ موعئین بیر ایتیفاقدا توپلاناراق موعئین بیر ایش اوچون، مثلن، مجلیسه نوماینده سئچمک اوچون البیر حرکت ائدیردیلر.

٦٢٠-ناظیم اولایسلام. گؤستریلن اثری، ص. ٥٤١.

٦٢١- باخ: ناظیم اولایسلام. گؤستریلن اثری، ص. ٥٤١.

٦٢٢-باخ.» دؤولتآبادي. تاریخ معاصر، ٢-جی جیلد، ص. ٣١.

٦٢٣-باخ :کسروی. تاریخ مشروطه، ٤-جو چاپي، ص. ١٢٥.

٦٢٤-فاضیل شربیاني شیعهلرین بؤیوک موجتهیدلریندن بیري ایدی.

٦٢٥-بورادا خالق حرکاتی ایله علاقهدار اولان هانسی هادیثهنین حوسئین فیشنگچي طرفیندن نظرده توتولدوغو معلوم دئییلدیر.

٦٢٦-پروقرام الده ائدیلمهمیشدیر.

٦٢٧-ک. طاهیرزاده. آذربایجان عوصیاني، ص. ٤٨.

٦٢٨-م. پاولوویچ، س. ایرانسکي. ایران ایستیقلالیت اوغروندا، موباریزه ده. باکي، ١٩٢٦، ص. ٣٢.

٦٢٩- کسروی. تاریخ مشروطه، ٤-جو چاپي، ص ١٧٥.

٦٣٠-م. س. ایوانوف. ایرانسکایا رئوولیوتسیا ١٩٠٥-١٩١١ قق.، ص. ٨٢.

٦٣١-یئنه اورادا، ص. ٨٤.   .

٦٣٢-ک. طاهیرزاده. آذربایجان عوصیاني، ص. ٤٦٩.

٦٣٣-یئنه اورادا، ص. ٤٦٩.

٦٣٤-بو همین واختدیر کي، (سئنتیابر ١٩٠٦) اهالی تبریزده اینگیلیس کونسولخاناسینا و صامصامخان مسجیدینه

توپلاناراق، کونستیتوسیا و شورا مجلیسی طلب ائدیردی.

٦٣٥-تبریزي حوسئین فیشنگچیدیر. «تبریز» قزئتینین رئداکتورو اولدوغو اوچون بو آدلا مشهور اولموشدو.

٦٣٦-ک. طاهیرزاد. آذربایجان عوصیاني، ص. ٤٧٠.

٦٣٧-یئنه اورادا، ص. ٤٦.

٦٣٣- علی موسیؤ ١٩٠٩-جو ایلین اوللریندە وفات ائتمیشدیر.

٦٣٩-ک. طاهیرزاده. آذربایجان عوصیاني، ص. ٤٥٢.

٦٤٠-س. جاوید. آزادلیغین ایکي قهرماني، ص. ٢٥.

٦٤١-باخ : آذربایجان کومونیست پارتییاسی‌نین تاریخي، بیرینجی حیصه، باکي، ١٩٥٨، ص. ٧٢.

٦٤٢- مجله "دنیا" نشریه تئوریک و سیاسی کمیته مرکزی حزب توده ایران، سال سوم، شماره ٤، ص. ٦١

٦٤٣- "آذربایجان" غزه تی، نمره ١٤٣٢، ٢- ژانویه ١٩٦٢

٦٤٤- س. جاوید. آزادلیغین ایکي قهرماني، ص. ٢٧.

٦٤٥- محمد باقر ویجویه، تاریخ انقلاب آذربایجان و بلوای تبریز، ١٣٢٦، ص. ٧

و کسروي. تاریخ مشروطه، ٤-جو چاپي، ص. ١٦٥.

٦٤٦-٦٤٧- باخ: ت. آ. ایبراهیموف. ایران کومونیست پارتییاسی‌نین یارانماسی، باکي، ١٩٦٣، ١-جی فصیل.

٦٤٨- و. ١-جی. لئنین. اثرلري، ١٩-جو جیلد، باکي، آذرنشر، ١٩٥١، ص. ٧٢.

٦٤٩-اثرین ٢-جی فصلینده تبریزین سیاسی، گیزلي جمعیتی شرطی اولاراق، اوچونجو جمعیت آدلاندیریشدیر.

٦٥٠-دوه‌چی تبریزین شیمالغربینده یئرلشمیش ان بؤیوک محله‌دیر.

٦٥١-دوه‌چیده ارزل سئیدلري بؤیوک طایفادیرلار. حاجی میر مناف، میر هاشیم اونلارین باشچیلاري ایدیلر.

بو سئیدلر محمدعلی‌یه قارشی دوشمن موناسیبت بسله‌ییردیلر.

٦٥٢- کسروی، تاریخ مشروطه، ٤-جو چاپي، ص. ١٥٥.

٦٥٣-یئنه اورادا.

٦٥٤-یئنه اورادا، ص. ١٥٨.

٦٥٥-کسروی، تاریخ مشروطه، ٤-جو چاپي، ص. ١٥٧.

٦٥٦-یئنه اورادا، ص. ١٦٣.

٦٥٧-یئنه اورادا، ص. ١٦٤.

٦٥٨-یئنه اورادا.

٦٥٩-یئنه اورادا، ص. ١٥٩.

٦٦٠-«حبل المتین» قزئتي، کلکته، ٨ اییون ١٩٠٦، نو. ٣٩.

٦٦١-یئنه اورادا.

٦٦٢-یئنه اورادا.

٦٦٣--یئنه اورادا.

٦٦٤-رییس اولطولاب مشهدده تحصیل آلدیغی و اورادا یاشادیغی موددتده دفعه‌لرله شهر یوخسوللاری‌نین و طلبه‌لرین عوصیانیندا فعال ایشتیراک ائتمیش آذربایجانلي (قافقازلي) عوصیانچي ایدی. او، همین عوصیانلاردا طلبه‌لرین ایشتیراکیني تشکیل ائتدیگینه، طلبه‌لرین فعالیتینه باشچیلیق ائتدیگینه گؤره اهالی و طلبه‌لر طرفیندن ریس اولطولاب (طلبه‌لرین رییسی) لقبیني آلمیشدیر.

٦٦٥-«حبل المتین» قزئتي، کلکته، ٨ ایيون ١٩٠٦، № ٣٩.

٦٦٦-کسروی. تاریخ مشروطه، ٤-جو چاپي، ص. ٨٤.

٦٦٧- کسروی، تاریخ مشروطه، ٤-جو چاپي، ص. ٨٤.

٦٦٨-يئنه اورادا، ص. ٨٣.

٦٦٩-«حبل المتین» قزئتي، کلکته، ٨ ایيون ١٩٠٦، № ٣٩.

٦٧٠-کسروی. تاریخ مشروطه، ٤-جو چاپي، ص. ٨٣.

٦٧١- اعراب تبریزین محله‌لریندن بیریدیر.

٦٧٢- عراقیات الکاظیمی، جمعها الدکتور حسین علی محفوظ، بغداد، ١٩٦٠، ص.

(بوندان سونرا: ح.ا.محفوظ. عراقیات کاظیمی).

٦٧٣-عراقین کربلا، نجف، سامیره و کاظیمئین شهرلریننده شیعه‌لرین ایناندیغي ایماملاردان بیر نئچه‌سی‌نین مزاري يئرلشمیشدیر. هر ایل ایراندان اون مینلرله دیندار اهالی بو مزارلاري زیيارت ائتمک اوچون عراقا گلیردي، بئله موسافیرلره زووار دئییلیر.

٦٧٤-ح. ا. محفوظ. عراقیات کاظیمی، ص. ٧٦.

٦٧٥-يئنه اورادا.

٦٧٦-م. ملکزاده. تاریخ اینقیلاب، ١-جی جیلد، ص. ٢٥٦.

٦٧٧-شئیخ اسدوللا مشروطه اینقیلابیندا ایشتیراک ائتمیشدیر، او، ١٩٠٨-جی ایل تئهراندا مجلیس داغیلدیقدان سونرا نجف موجتهیدلري طرفیندن ایستامبولا گؤندریله‌رک اینقیلابي حرکاتا یاردیم گؤسترن «انجومن سعادت»ین صدرلیگینه تعین ائدیلیر.

٦٧٨-نوبري آذربایجانین گؤرکملي وطنپرورلریندن ایدی. او، مشروطه اینقیلابیندا و اوندان سونراکي دموکراتیک حرکاتدا یاخیندان ایشتیراک ائتمیشدیر.

٦٧٩-شئیخ سلیم مشروطه اینقیلابیندا یاخیندان ایشتیراک ائدن گؤرکملي اینقیلابچي واعیظلردندیر. او، آذربایجان انجومنی‌نین و تبریز سوسیالدموکرات تشکیلاتی‌نین عوضوو اولموش و اینقیلابي حرکاتدا اؤلدورولموشدور.

٦٨٠-م. ملکزاده.. تاریخ اینقیلاب، ١-جی جیلد، ص ٢٥٦.

٦٨١-ه. حاطمی. موهاجر ایران قزئتلری‌نین موستملیکه‌چیلیک و ایمپرالیزم علئیهینه موباریزه‌سی. باکي، آذربایجان

س.س.ر. ع.آ. نشریياتي، ١٩٦٤.

٦٨٢-م. ملکزاده. تاریخ اینقیلاب، ١-جی جیلد، ص. ٢٥٥.

٦٨٣-يئنه اورادا، ص. ٢٥٦.

٦٨٤-بورژوا-دموکرات اینقیلابچیلاری‌نین نوماینده‌لریندن حاجی رحیم بادکوبه‌چي مشروطه اینقیلابي زاماني تبریز ووروشمالاریندا یاخیندان ایشتیراک ائتمیشدیر. ١٩٤٥-١٩٤٦-جی ایللر آذربایجان خالقی‌نین میلی آزادلیق حرکاتی دؤوروندا آذربایجان دموکرات فیرقه‌سی‌نین فعال و گؤرکملي عوضوو کیمي پارتیياني تبریز شهر کومیته‌سی‌نین صدري وظیفه‌سینه سئچیلمیشدیر.

٦٨٥-م. ملکزاده. تاریخ اینقیلاب، ١-جی جیلد، ص. ٢٥٦.

٦٨٦-م. ملکزاده. تاریخ اینقیلاب، ١-جی جیلد، ص. ٢٥٦.

٦٨٧-دیني تقلید، دیني قایدا-قانونلاري حیاتا کئچیرمکده هر هانسی بیر بؤیوک موجتهیدین گؤستردیگي اوصولو قبول ائتمک همین موجتهیده تقلید ائتمک دئمکدیر.

٦٨٨-م. ملکزاده. تاریخ اینقیلاب، ١-جی جیلد، ص. ٢٥٦.

٦٨٩-مشروطه اینقیلابیندا ووروشمالاردا اؤلدورولموشدور.

٦٩٠-م، ملکزاده. تاریخ اینقیلاب، ١-جی جیلد، ص. ٢٥٥.

٦٩١-م. ملکزاده. تاریخ اینقیلاب، ١-جی جیلد، ص. ٢٥٥.

٦٩٢-باخ: آذربایجان کوموونیست پارتییاسینین تاریخي، بیرینجي حیصه، باکي، ١٩٥٨، ص. ٧٢،

٦٩٣-باخ: س.و.اي.ک.پ. م.ک. یانیندا م.ل.اي. آذربایجان فیلیالینین پارتییا آرشیوي، فوند ٢٧٦، سیاهي ٥، ایش ١٢٦، (بهرام آغاییئوین قیسا ترجومه‌یی-حالی) ور. ١.

٦٩٤-جاهاد سؤزوندندیر. جاهاد - موقدس موحاریبه، موجاهید ایسه موقدس مقصد اوغروندا ووروشان دئمکدیر.

٦٩٥-باخ: م. س. ایوانوف. ایرانسکایا رئوولیوتسیا ١٩٠٥-١٩١١ قق. ص. ٨٢.

٦٩٦-باخ: «واوپروس ایستوریي اي لیتئراتوري ستران زاروبئژناوو واوستوکا»، م.، ١٩٦٠، ص. ١٥.

٦٩٧-کسروی. تاریخ مشروطه، ٤-جو چاپي، ص. ١٩٤.

٦٩٨- باخ: «واوپراوسی ایستوریي ١-جی لیتئراتوري ستران زاروبئژناوقو واوستوکا»، م.، ١٩٦٠، ص. ١١٧.

٦٩٩-یئنه اورادا.

٧٠٠-باخ: ژور. «ناراودي آزیي اي آفریکي» № ٢، ١٩٦٥، ص ١٣٤.

٧٠١-باخ: «ناراودي آزیي اي آفریکي»، № ٢، ١٩٦٥، ص. ١٣٧.

٧٠٢-باخ: سب. «سلاونیئ ستراني‌تسی بوربي اي پوبئد»، باکو، ١٩٦٣، ص، ٢١١.

٧٠٣-ژور. «ایستوریک مارکسیست»، № ١١، م.، ١٩٤٠، ص. ٩٢-٩٣.

٧٠٤ -"یني فکر" غزه تی، نمره ٤٢، (٧٤٣)، تفلیس، ٢١ مارت ١٩٢٥

٧٠٥-باخ: سوو.ایکپ مک یانیندا ملاي آذربایجان فیلیالینین پارتییا آرشیوي، فوند ٢٧٦، سیاهي ٢، ایش ٨، ور. ١.

٧٠٦-کسروي. تاریخ مشروطه، ٤-جو چاپي، ص. ١٩٤.

٧٠٧-ساوو.ایکپ مک یانیندا ملاي آذربازجان فیلیالینین پارتییا آرشیوي، فوند ٢٧٦، سیاهي ٢، ایش ٨، ور. ١.

٧٠٨-م. محمود. علاقه‌لر تاریخي، ٧جي جیلد، ص. ٢١٧٣.

٧٠٩- فتح اله بینا، سرگذشت رضا شاه کبیر، تهران، ١٣٢٢، ص. ٩٩

٧١٠- فتح اله بینا، سرگذشت رضا شاه کبیر، تهران، ١٣٢٩، ص. ١٣٢

٧١١- اي. ایلین. پئرسیا ناکانونئ کاونستیتوتسیي، م، ١٩٠٨، ص، ٤.

٧١٢-م.محمود. علاقه‌لر تاریخي، ٦-جی جیلد، ص. ١٧٦٢

اوچونجو فصيل

مشروطه اينقيلابی‌نين حاضيرلانماسيندا و ايلک غلبه‌سينده يئنی سياسی جمعيت و تشکيلاتلارين رولو
(١٩٠٤-١٩٠٦- جی ايللر)

اينقيلاب کوميته‌سی‌نين تشکيلی و اونون مرامنامه‌سی (ماه ١٩٠٤-جو ايل) ۲

«انجومن مخفی»نين يارادیلماسی و اونون مرامنامه‌سی (فئورال ١٩٠٥-جی ايل) ۶

مشروطه اينقيلابی‌نين حاضيرلانماسيندا و ايلک غلبه‌سينده اينقيلاب کوميته‌سی‌نين و «انجومن مخفی»نين تشکيلاتچيليق رولو ۹

تبريزده سياسی جمعيتلرين بيرلشمه‌سی و اينقيلابين ايلک غلبه‌سينده اونلارين رولو................ ۱۸

خاريجده ياشايان ايرانليلارين سياسی جمعيتلري ۲۲

اوچونجو فصيلين ايضاحاتی ۲۸